Poštarina plaćena u gotovu.

Život

1

Siečanj
1943
God. XXIV

SADRŽAJ

● + VLADIMIR LEDOCHOWSKI D. I. (1866.—1942.)
(K. Grimm D. I.) . . . . . str. 2
● TRAGOVI STAROIRANSKE FILOZOFIJE KOD HRVATA
(Stj. Krizin Sakač D. I.) . . . . . str. 9
● ARISTOTELOVA NAUKA O ROBSTVU
(Franjo Šanc D. I.) . . . . . str. 25
● UDIO SRBSKE CRKVE U ČEŠKOM REFORMNOM POKRETU (Dr. Kamilo Dočkal) . . . . . str. 46
● PET OSNOVNIH TOČAKA DA SE POSTIGNE RED I SMIRENJE LJUDSKOG DRUŽTVA
(Drugi dio božićnoga govora Sv. Otca Pija XII.) str. 66
● KNJIŽEVNI PREGLED:
Osvrti . . . . . str. 71
Ocjene . . . . . str. 76

22151

život

Broj 1 - Siečanj 1943

Urednik: Ivan Kozelj D. I., Zagreb, Jordanovac 110 - Brzoglas 71-68 Izlazi 4 puta godišnje. — Predplata 100 Kuna; za đake 80 Kuna. — Uprava: Zagreb I/147, Palmotićeva 31. — Tiskara »Glasnik«, Zagreb - I. Nikolić D. I. Čekov. račun br. 34.160. — Sve dopise, časopise za zamjenu, knjige za ocjenu molimo slati na: **Uredničtvo »Života«, Zagreb, Jordanovac 110.**

O. Josip Badalić D. I. sprema životopis † Milana Pavelića, pa liepo moli Milanove prijatelje i znance, da mu priobće svoje uspomene i dojmove o pokojniku, kao i njegova pisma, i sve, što se njega tiče, da životopis bude što vjerniji i što bogatiji. Pisma će na zahtjev biti sa zahvalnošću vraćena.

Poslati se može na

Uredničtvo »Života«,
Zagreb, Jordanovac 110.

ili:

Josip Badalić, Travnik,
Sjemenište

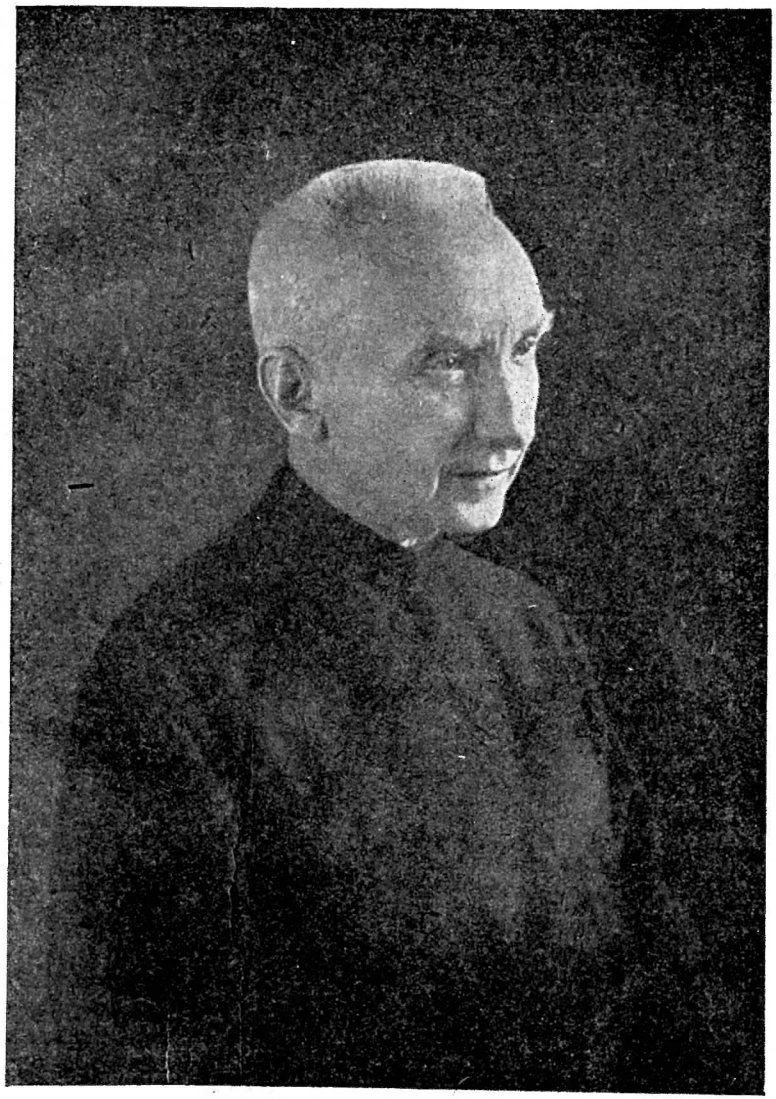

O. VLADIMIR LEDÓCHOWSKI
GENERAL DRUŽBE ISUSOVE

†

† VLADIMIR LEDÓCHOWSKI D. I.
(1866—1942)

U nedjelju dne 13. prosinca 1942. u 6 i tri četvrt uveče ugasnuo je podno Janikula a na domaku Vatikana u generalnoj kuriji Družbe Isusove jedan veliki, plodni i sveti život. Umro je general reda o. Vladimir Ledóchowski. Četvrt sata kasnije raznosio je tu viest eter sa švicarske, malko kasnije s vatikanske, talijanske pa sa raznih drugih — među njima i s naše hrvatske! — državnih postaja. Svjetska štampa sva je listom bilo kraće bilo duže popostala kraj te smrti. Zaista je život o. Ledóchowskoga morao značiti mnogo u međunarodnoj javnosti, kad je viest o njegovu koncu mogla makar samo i na momente nadvikati ratni metež, ratne brige, buku i reklamu. Istina je, radilo se o smrti poglavara dobro organizirane međunarodne zajednice od blizu 27.000 članova, razasutih širom svieta. Ali može li se reći, da je samo ta okolnost bila glavni ili i jedini razlog tolike pažnje?

BOGATSTVO ŽIVOTA

»Mediocritatem superat — iznad prosječnoga, običnoga« ocjena je, koja se u životu pojedinog Isusovca mnogo traži, naročito prije nego će mu se povjeriti razne službe. Kod o. Ledochówskoga već sam vanjski tok života pokazuje, da se i prilike i osobna energija složile, kako će cielom životu udariti biljeg neobičnoga, neprosječnoga. Ako ga je nedjelja otela svietu, nedjelja ga i darovala: rodio se baš u dan Gospodnji i blagdan sv. Krunice dne 7. listopada 1866. u Loosdorfu u Donjoj Austriji, gdje je u to doba boravila odlična poljska obitelj grofovâ Halka de Ledóchowski. Otčinski dvorac nije bio prazan, kad je Vladimir ugledao svietlo svieta: dočekaše ga tri starija polubrata i dvie rođene sestre: Marija Terezija i Julija, od kojih će svaka osnovati po jednu žensku kongregaciju i ozbiljno se natjecati za čast oltara. Kakovo je ozračje vladalo u otčinskoj kući, pokazuju i rieči majke Josipe r. Salis-Zizers, što ih je uniela u svoj dnevnik na dan Vladimirova krštenja: »Bog bio vazda uz moga Vladimira, da ovaj dragi sin uviek ide dobrim putem!«, kao i rieči, kojima je dočekala nekoga obiteljskog prijatelja, što ju je zbog velike udaljenosti od dragog joj sina, kad je ovaj 1906. morao ostati u Rimu kao generalov asistent, pokušao utješiti otvaranjem perspektive za kardinalski šešir: »Moja je jedina želja, da dođe u nebo!«*

Ne čudimo se dakle, da je naš Vladimir kasnije krenuo prema sjemeništu pa prema novicijatu one Družbe, kojoj će biti preko 27 godina na čelu, i da se u novoj — za njega zapravo i nije bila nova! — nadprirodnoj atmosferi tako brzo i tako dobro snalazio. A ne čudimo se ni onom taktu, kojim je svoj korak izveo i kojim se za cielog svojeg života u saobraćaju s ljudima toliko odlikovao, da ga nitko nije mogao zaboraviti, tko je ma jednom u životu imao sreće govoriti s njime. Položaj njegove obitelji otvorio mu vrata glasovitog »Teresianum«-a, iz kojeg su izašli toliki nosioci javnog života u monarhiji Franje Josipa I., pa čak i vrata carskoga bečkog dvora, na kojem je bio počastni paž te, kako pripoviedaju, radi finog držanja i malena rasta kod velikih dvorskih svečanosti podržavao skute nesretne carice Elizabete.*

Otac Vladimirov namienio je diplomatsko zvanje svojem sinu, i ovaj se g. 1884. upisa na pravo, jer još nije bio na čistu sa zvanjem. Ali nakon godinu dana zamoli u oca na samrti blagoslov na put u sjemenište u Tarnowu u Galiciji, kamo se međutim preselila obitelj Ledóchowski, i gdje još i danas stanuje mlađi brat Vladimirov Ignacije. U Tarnowu ostade samo dvie godine, a onda ga eno na studijama u Rimu, kamo ga je po svoj prilici pozvao njegov stric kardinal Mjećislav Ledóchowski. Svršivši za dvie godine doktorat filozofije osjeti poziv za Družbu Isusovu te prinievši nelaku žrtvu radi majke, koja je u njemu gledala svoju nadu, odvažno prestupi prag noviciata u Starawiesu blizu Krakowa. Budući da je već bio gotov s filozofijom, a i teologiju započeo, mogao je brže svršiti drugčije duge studije u Družbi pa je već 10. lipnja 1894. zaređen za svećenika od krakowskoga kardinala Dunajewskog.

Svršivši t. zv. treću kušnju (1895—6) dobi prvu službu kao pisac kod poljske revije »Przeglad powszechny«, a dvie godine zatim postade kućni poglavar i urednik toga uglednog lista. I sad poče naglo povjeravanje sve to veće odgovornosti mladom Isusovcu: 1900. postade rektor velikoga kolegija u Krakowu, gdje prije vremena u izvanrednom roku položi svečane zavjete dne 25. ožujka 1901., da preuzme u ruke upravu ciele galicijske provincije najprije kao viceprovincial, a onda kao provincial. Jasan dokaz, koji će budućnost samo potvrditi, da se u sposobnosti i vrlinama izdizao »iznad prosječnoga i običnoga«. Ne možemo, a da iz tog odsjeka u životu o. Ledóchowskoga ne iznesemo jednu

---

* *Družba sv. Petra Klavera za afričke misije te Sestre uršulinke presv. Srdca Isusova u muci.*

Za Mariju Tereziju, osnivačicu ‚Družbe sv. Petra Klavera' već se vodi proces.

* *Krasna su tomu svjedočanstva i mnoge sažalnice, što ih je primilo Poglavarstvo hrv. pokrajine D. I. prilikom generalove smrti!*

simpatičnu crticu, koja ga veže s našom hrvatskom provincijom, napose sa zagrebačkom rezidencijom. U »Diariju« rečene rezidencije čitamo naime uz nadnevak 5. veljače 1903. ovu lakonsku bilježku: »Vele časni o. provincial provincije Galicije V. Ledóchowski dao je našoj kući na dar gotovo sva djela o. Nikole Lancicija« (glasovitog poljskog Isusovca iz stare Družbe i odličnog pisca).

G. 1906. izabran je o. Ledóchowski za asistenta o. generalu Wernzu, kojemu je bio desna ruka i uz kojega je — o. Wernz bijaše kanonista svjetskoga glasa! — stekao mnogo praktičkog poznavanja i okretnosti u crkvenom pravu kao posljednju pripravu za veliki zadatak, koji ga čekao poslije generalove smrti.

Dne 19. kolovoza iste noći sa svetim papom Pijom X., tek par sati prije njega preminu o. general Wernz, a dne 11. veljače 1915. usred ratnog meteža prvoga svjetskog rata preuze o. Ledóchowski kormilo Družbe u svoje ruke, da ga ne izpusti sve do ratne strave drugoga rata sviju kontinenata! Ali je Promisao i opremio novoga generala svim potrebnim za period vladanja između dva svjetska rata! Osnivač Družbe Isusove, sv. Ignacije upravo majstorski riše u svojim Ustanovama Reda sliku vrhovne glave njegove, a slika je to simpatičnija, što je svetac i nehotice naslikao sama sebe! »Vrlo je također potrebno«, veli tu sv. Ignacije, »da (general Družbe) bude velike i jake duše, da mogne nositi slabost mnogih i odvažiti se na velike podhvate u službi Božjoj, te u njima, kad to uztreba, žilavo uztrajati, da ne klone duhom radi protivština (makar one dolazile od velikih i moćnih), te se ne da nikakvim njihovim molbama i prietnjama odvratiti od onoga, što pamet i služba Božja traži, da bude dorastao svemu, što bi moglo doći, te ne dopusti, da ga uspjesi uzohole ili neuspjesi učine malodušnim, uviek spreman, kad uztreba, za dobro Družbe u službi Isusa Krista Boga i Gospodina našega, i smrt podnieti.« (Const. S. I. P. IX. c. 2.) Javljajući smrt o. Ledóchowskoga poredio je generalni Vikar o. Aleksije A. Magni to ogledalo s o. Ledóchowskim te izjavio: »Za tu najvišu službu, kako smo svi vidjeli i izkusili, donio je upravo odlične darove, koji su ga, koliko je ljudskoj slabosti moguće, sasvim približile onoj savršenoj slici Generala, što ju naslikao sv. o. Ignacije u devetom dielu Ustanova«! Predaleko bi nas odvelo, da to ovdje u pojedinosti izvodimo; morat ćemo se zadovoljiti tek letimičnim pogledom na svestranost i prodornost uprave o. Ledóchowskog.

»Per chi sa leggere — za onoga, koji zna čitati!« rieči su velikog pape Pija XI., kojima je ušao u statističku dvoranu svjetske misijske izložbe u Vatikanu. B r o j k e imaju svoj vrlo jasan jezik, pa nam tako sigurno mnogo govori činjenica, da je o. Ledóchowski za svog upravljanja primio okruglo 17.000 članova u 27 provincija, a ostavio unatoč svih neprilika, s kojima se za njegova generalstva Družba morala boriti po raznim stranama svieta, kakovih 50-ak provincija s neko 27.000 članova! Od pet asistencija nastalo je osam, a kuća ima red oko 1500, među kojima se nalaze zavodi upravo svjetskih dimenzija i na vrhuncu ljudske kulture uma i srdca. Nije uzalud o. general koje u posebnim razgovorima i listovima koje javnim okružnicama poticao na budno surađivanje s milosti zvanja. Ali jednako je bdio i nad tim, da primljeni ne budu »turba — svakojaka čeljad«, nego izabran narod, kako svjedoče njegove okružnice: »De ratione comparandi Societati viros excellentes« (10. IV. 1918), »De ministeriorum atque operum delectu Nostrorumque ad ea institutione« (29. VI. 1933) pa ona o štovanju vlastitih svetaca i blaženika, kojih se broj za njegova generalata popeo na 24 svetih i 141 blaženih; među njima dobila je Družba i dva Učitelja Crkve sv. Petra Kanizija i sv. Roberta Bellarmino. A svima je u redu poznato bilo, koliko je tražio, da se formacija vlastita podmladka nikome za ljubav ne skraćuje, da se za taj posao upotriebe najbolje sile, eda se tako postignu što veći i trajniji uspjesi u radu.

Sv. Ignacije ističe, da snaga i jakost vanjskog družbinog rada mora potjecati iz bujnoga n u t a r n j e g ž i v o t a; zato traži i od generala, da bude »što sjedinjeniji te intimniji s Bogom i Gospodom našim« pa da može »izprositi mnogo vriednosti i uspješnosti svim onim načinima, kojima se (Družba) služi za pomoć duša«. Zato je o. Ledóchowski mnogo nastojao oko što dubljeg nutarnjeg života u Družbi. Prekrasna njegova okružnica »De quotidianis pietatis exercitiis rite peragendis« (2. VII. 1934) dobila je posebno priznanje od Pija XI. A za istim ciljem idu okružnice o duhovnim vježbama, o pobožnosti presv. Srdcu Isusovu i sl. To su pomagala, koja »sredstvo s Bogom vežu i priljubljuju Božjoj ruci, da ga pravo vodi«, te »su važnija negoli ljudska«. A onda dolaze »ljudska sredstva, napose izpravno i temeljito znanje«, radi čega i vrhovni Poglavar Družbe treba da se »odlikuje osobitim darom razuma i suda«, te »mu je jako potrebno znanje, a još više razboritost«. Koliko je tom zahtjevu znao odgovoriti o. Ledóchowski, vidi se najbolje po tom, što je s velikim osobnim marom priredio novo izdanje glasovite »Ratio studiorum« za današnje prilike; što je priskrbio »Gregoriani« novo sjajno sjedište i pribavio joj sve to veći ugled kako u Crkvi samoj tako i kod onih, koji joj nisu tako blizu; podigao aktivnost institutâ »Biblicum i Orientale« te ih uže povezao u suradnji s Gregorianom, kojoj je dodao još i fakultete za poviest i misiologiju.

A p o s t o l a t bilo r i e č i bilo p e r a — osobito ovaj posljednji osjećajući nekadašnjega pisca i urednika! — primali su neprestane poticaje od našega generala, koji je znao otvarati ciele nove perspektive: »ostia magna et evidentia — velika vrata za uspješno propoviedanje«. U novoj generalnoj kuriji, koja je i opet djelo o. Ledóchowskoga, krasno su uređene središnjice za apostolska djela Družbe Isusove: Marijine kongregacije, Apostolstvo molitve, vanjske misije, a uz kuriju se odmah prislonila nova »Domus scriptorum — kuća pisaca« s »Poviestnim zavodom Druž-

be Isusove«; točno pak odmjeriti, koliko je sav taj rad dobivao životnih poriva od o. generala, jedva je moguće. Činjenica je, da su sva ta djela upravo procvala za njegova generalstva, i da na pr. vatikanska izložba katoličke štampe g. 1937., što se tiče odjeljenja D. I., najviše duguje upravo o. Ledóchowskom. Koliko je vodio brigu o apostolskom radu Družbe, pokazuje i činjenica, svakako izvanredno riedka ili i sasvim osamljena u cieloj poviesti reda, da je g. 1938. sazvao posebnu generalnu kongregaciju, da razpravi problem, kako da se prokušani način rada i renomirani oblici apostolata Družbe primiene današnjim težkim potrebama duša, kako da se zlato predaje prekuje u današnju valutu! S kolikom je gibkošću i širinom znao tu postupati o. Ledóchowski, pokazuje možda najbolje činjenica Isusovaca raznih iztočnih obreda, koju je kard. Tisserant okrstio podpunim, velikodušnim i odvažnim« za potrebe iztočnjaka i uspjelim pokušajem stvoriti Isusovce, koji će živjeti ne ostavivši stegu svojega redovničkog života u različitosti iztočnih obreda«!

Još je jedna velika kategorija rada o. Ledóchowskoga, koju moramo spomenuti, naime njegov veliki rad oko usklađivanja prava Družbe Isusove s pravnim normama novoga crkvenog zakonika. Ne samo da je znao taj veliki posao povjeriti zaista pozvanim rukama nego je i sam mnogo radio — kao učenik o. Wernza! — sve, dok mu rad nije bio okrunjen riedkim uspjehom na izvanrednoj generalnoj kongregaciji reda g. 1923., koja je nakon četirimjesečnog rada pod neprestanim vodstvom i nadzorom o. Ledóchowskoga krasno složila novo pravo s predajama Družbe, a da u Ustanove sv. Ignacija nije trebalo ništa dirati. Štoviše o. Ledóchowski doživio je na svoje veliko veselje i to, da je »Paterna caritas (otčinska ljubav) »Pija XI. dne 12. ožujka 1933. ponovo čitav Institut potvrdila svojom najvišom vlasti.

Razumijemo dakle, da je papinski »L'Osservatore Romano« od 14. prosinca 1942. mogao uz životno djelo o. Ledóchowskoga napisati ovu svjedočbu: »bistar i vanredno sposoban um, poduprt pamćenjem, koje je još u starosti zadivljavalo svojom svježinom, a grijan velikim srdcem, um koji je doduše razborito ali odlučno prihvaćao i najteže zadatke, što bi zasiecali u silno široko područje, doznačeno od sv. Ignacija vlastitom Redu, a koje bi smatrao koristnima za veću slavu Božju, na čast svete Crkve, na duhovno dobro bližnjega, za procvat velike obitelji, koja mu je bila povjerena.« Taj će dojam podpisati svatko, tkogod je imao prilike razgovarati se s o. Ledóchowskim, tek će ga metnuti još u okvir »sjaja ljubavi prema svim bližnjima, a u prvom redu prema Družbi, te prave poniznosti, koja ga je činila milim Bogu i ljudima«, kako to želi Osnivač Reda od svojih nasljednika!

VELIČINA SMRTI

Nepobitna je činjenica, da se kod svih zaista velikih ljudi veličina ogleda najviše u one dane, kad pred očima puca potres-

na perspektiva vječnosti, u dane zadnje bolesti i patnje i u času smrti. I nepobitna je činjenica, da se i nas najdublje doimlju u knjizi života čovjekova one zadnje stranice, izpisane bolom i veličinom duše. Zato je Osnivač Družbe Isusove posebno stavio na srdca svojim sinovima, da u tim časovima napose ostanu vjerni samima sebi i svojim idealima: »Kao za cieloga života, tako se još mnogo više u času smrti valja svakomu članu Družbe truditi i nastojati, da se u njemu proslavi Bog i Gospodin naš Isus Krist, da se izpuni volja njegova i bližnji budu dignuti u dobru barem primjerom strpljivosti i jakosti skupa sa živom vjerom pa uđanjem i ljubavi k onim vječnim dobrima, koja nam je zaslužio i stekao Krist Gospodin naš neizporedivim naporima zemaljskoga svoga života i svojom smrću.« O. Ledóchowski nije zaboravio ni te zadnje velike dužnosti svoje, čim je osjetio, da mu je došao čas. Dne 10. listopada opazio je, da s njim nije dobro. I nije bilo. Valjalo je ići na operaciju, koja je sretno izvedena u sanatoriju, ali organizam je starčev bio preslab, a da bi rana mogla pravo zacieliti, i sudbonosni zapletaj bio je neizbježiv. Kakove su misli u to doba napunjale dušu bolestnikovu, pokazuje najbolje ova molitva, koju je sastavio i za koju je od sv. Stolice izprosio i posebni oprost u korist članova Družbe Isusove: »Svemogući, vječni Bože, molimo Te ponizno, da svi narodi i njihovi vođe pomoću Duha Svetoga upoznaju Tebe, jedinoga pravog Boga i koga si poslao Isusa Krista, te udese svoj posebnički i javni život prema pravilu njegovih zakona na veću slavu Tvojega Imena i za svoje vremenito i vječno spasenje. Po istom Kristu Gospodu našem. Amen.« Još mu nije ni bilo otvoreno rečeno, kako je s njime, kad je sam triezno i stvarno prosudio svoje stanje, te odlučno zatražio, da ga prenesu iz bolnice kući, eda umre među svojima. Odmah je zatražio sv. sakramente, koje je primio s pobudnom pobožnošću u nazočnosti brojnih članova svoje redovničke obitelji. Pred samu sv. Popudbinu upravio je pun žive vjere latinsku molitvu svojemu sakrivenom Gospodinu, kojega će doskora gledati odkrivena; molitvu, u kojoj pun djetinje ljubavi zahvaljuje na svim primljenim dobročinstvima, moli za oproštenje za učinjene griehe i pogrješke, a onda moli za svoju dragu Družbu, za Crkvu, za nevoljni sviet. »Udostoj se, Gospodine, primiti ovaj moj siromašni život za dobro i uzvišenje sv. Majke Crkve, za svojega najvišega Namjestnika, našega predragog Oca i najvišu Glavu na zemlji, za cielu Družbu . . , za duše, koje su nam povjerene u krajevima vjernika i nevjernika, za rođake, dobrotvore, prijatelje i neprijatelje, za one, koji sad najgore trpe te su izvrgnuti opasnostima duše i tiela. Dođi, Gospodine Isuse! Učini kraj ovom strašnom biču. Daj mir, Gospodine, u svoje sv. Ime! Dođi, dođi i usliši nas!« Sic moritur iustus — tako umire Pravednik! Prošlo je od toga uzvišenog časa, od 28. studenog, još dobrih 14 dana težke patnje i boli, podnošenih s podpunim predanjem u volju Božju te u zajednici s Kristom razapetim. Gotovo dnevno dolazio

je po želji sv. Otca kardinal državni tajnik Maglione, da se za Nj. Svetost Pija XII. zanima za bolestnikovo stanje i da mu donese dragocjenu okrepu — posebni blagoslov Papin. Dne 13. prosinca, u nedjelju mogao je bolestnik još jednom, zadnjiput, primiti sv. Popudbinu, a onda je jedva mičući ustne na molitvu i primivši još jednom malo pred smrt apostolski blagoslov od kardinala Maglione-a tiho tiho, kao da će zaspati, predao dušu svoju u ruke Stvoriteljeve.

Providnost je o. Ledóchowskom dodielila izvanrednih darova, ali su oni došli i u izvanredno dobre ruke. Zato je glas o smrti o. Ledóchowskoga izazvao kao jeku glas o mogućnosti procesa za kanonizaciju. Taj glas dolazio je s najviših i najkompetentnijih mjesta, a dobio je potvrdu i »vocis populi — vocis Dei«. U onom množtvu, koje je naviralo prema crkvi kurije Družbe Isusove, da vidi mrtvo tielo o. Ledóchowskoga, zapitat će neka priprosta žena: »Što se tu događa? Je li kakav mrtvac ili svetac?« I kao izraz općeg uvjerenja dobije odgovor: »Uđite samo! I jedno i drugo!« Stoga se i mi usuđujemo uz odar o. Ledóchowskoga napisati rieči Duha Svetoga: »In memoria aeterna erit Justus, ab auditione mala non timebit... Beati qui in Domino moriuntur. Amodo iam dicit Spiritus, ut requiescant a laboribus suis; opera enim illorum sequuntur illos... Gloria filiorum, patres eorum..!«

K. Grimm D. I.

TRAGOVI STAROIRANSKE FILOZOFIJE KOD HRVATA

O DVOJNO-PETORNOM SISTEMU NAZIVA 7 DANA U TJEDNU I 12 MJESECI U GODINI

Hrvatsko narodno ime »Hrvat«, »Horvat«, vodi nas u stari Iran.[1] Ono objavljuje, da su prvobitni Hrvati pripadali ne slavenskoj nego staroj iranskoj skupini naroda, koja je doduše od svih indoevropskih ogranaka jezično, — a djelomično i prostorno — bila najbliže Slavenima, ali od njih mnogo starija, razširenija i u svakom pogledu naprednija. U sadanju domovinu došli su Hrvati dugim putem i postepenim seobama iz stare iztočne Perzije, preko sibirsko-ukrajinske stepe i preko porječja srednjeevropskih rieka Visle, Morave i Mure. Pet prvih vjekova prije Krista imade im obilje tragova u perzijskoj satrapiji ili saveznoj kraljevini Harahvati-Horohvat; na prelomu drugog i trećeg stoljeća posl. Krista nalazi se jedna iransko-hrvatska narodna skupina već na rieci Donu, a sredinom petoga stoljeća, nakon sloma Atilinog hunskog carstva, nastala je u srednjoj Evropi jaka iransko-slavenska država pod vodstvom Horohvata-Hrvata. To je bila Velika ili Biela Hrvatska.[2] Ona je postojala do X. stoljeća, kad se konačno na Karpatima i Sudetima prelomila na dvie nove slavenske države, češko-moravsku i poljsku, u kojima se pomalo posve zatrlo hrvatsko ime. Iz te Biele ili Zapadne Hrvatske krenuo je u VII. vieku jedan dio iransko-slavenskih Hrvata na jug od Dunava i na području bivših rimskih provincija Norika, Panonije, Dalmacije, a djelomično i Ilirika, osnovao više državica. Na tom novom hrvatskom životnom prostoru jednako je kao i na onom sjeverno od Dunava podpuno prevladao slavenski jezik i s vremenom se posve zaboravilo, da prvotni pravi Hrvati zapravo nisu bili Slaveni.[3] Ipak je i na području negdašnje sjeverne Velike Hrvatske i u svim negdašnjim hrvatskim zemljama južno od Dunava ostalo mnogo staroiranskih tragova, koje

[1] Vidi »Život« XXIII (1942), br. 1; str. 3—20.

[2] O Velikoj ili Bieloj Hrvatskoj vidi: L. Hauptmann, Dolazak Hrvata. Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb 1925, 86—127. ili Dr. Ml. Lorković, Narod i zemlja Hrvata. Zagreb 1939; 4 i dalje.

[3] Iranski su se Hrvati poslavenili s više razloga. Najvažnija su, čini se, dva: 1. Od II. st. posl. Krista rasla je moć altajsko-turanskih naroda, koji su (kao n. pr. Huni!) postepeno zavladali sibirskom i južno-ruskom stepom, te srednje-evropskim Irancima onemogućili vezu sa starom domovinom i na-

najnovije poviestno iztraživanje čudeći se odkriva. Imade ih više nego li se moglo i naslućivati. Najbrojniji su dakako na području, gdje se do dana današnjega sačuvalo i hrvatsko ime i državnost i uobće punoća narodne samobitnosti. »U stari Iran vodi, kako je bilo rečeno u prijašnjem broju »Života« (str. 17), i starohrvatska umjetnost, vjerski običaji, banovi sa županima i gospodarima, slavno hrvatsko konjaničtvo, dugi i kratki mačevi Kninskog muzeja, stara hrvatska plemenska organizacija sa sedam rodova, množtvo imena osoba, mjesta i rieka, nazivi dana u tjednu i mjeseci u godini i t. d.«

U ovoj razpravici kanimo se napose osvrnuti na hrvatsko brojenje i nazivanje dana u tjednu i na imena 12 mjeseci, te pokazati, kako se u njima savršeno odrazuje stari iranski dvojnopetorni filozofski sustav. Ti primjeri, potvrđeni nekim drugim pojavama, koje su s njima u vezi, očevidno dokazuju, da su stari Hrvati slavenski govorili, a iranski mislili. Da se o tom uvjerimo, upoznajmo najprije glavne zasade staroiranskog filozofskog sustava i nazora o svietu, te ih onda primienimo na slične pojave kod starih Hrvata.

I. STAROIRANSKI FILOZOFSKI SUSTAV

1. Švicarski orientalist Leopold de Saussure napisao je između g. 1920—1924 u parižkom časopisu *Journal asiatique* nekoliko razprava o prastarom kinezkom i iranskom kozmološkom sistemu.[4] Pokazao je, da su stari Kinezi i stari Iranci imali jednako mišljenje o svietu i jednako tumačenje prirodnih pojava na zemlji i na nebeskom svodu, samo su ga izražavali jedni i drugi na način sebi svojstven. Neke najosnovnije filozofsko-teološke zasade po svoj prilici potječu još od prastare sumerske mezopotamske kulture, te su negdje u IV. mileniju prije Krista preko iranske visoravni prešle na iztok čak u Kinu i prema jugu u Indiju. No na toj zajedničkoj osnovi razvila se u trećem mileniju prije Krista u Kini kineska filozofija, u drugom mileniju u Indiji ario-indijska, a u prvom među iranskim narodima i plemenima iranska filozofija i religija. Indijska je de Saussureu slabo poznata, a kineska nas manje zanima. Ovdje ćemo ukratko razložiti glavna načela staroiranske filozofije, u koliko nam njihovo poznavanje odkriva starohrvatski način mišljenja i razjašnjuje brojenje i nazivanje dana u tjednu, imena mjeseci, te simbolizam boja i broja sedam kod starih Hrvata.

2. Osnovno i najznačajnije načelo te prastare filozofije jest pojam o nepomičnom središtu, oko kojega pod utjecajem dvaju oprečnih prauzroka u kružnom zbivanju izmjenično nastaju četiri osnovne oprečne promjene: dvie skrajnje, a dvie prelazne. Sve se dakle zbivanje u svietu svodi na brojčanu formulu: 1 + 2 + 4, odnosno: 2 + 5 = 7. Sistem je bino-kvinaran, dvojno-petorni. Na sve, što postoji i što se mienja, gledali su stari Iranci po toj shemi: 2 + 5. Broj 7 bio je kao neki simbol obćenitosti i cjelokupnosti. A kako su došli do takova shvaćanja i načina mišljenja?

3. Promatrajući sebe i sviet oko sebe čovjek je od vajkada zapažao oprečni dualizam između sebe i svoje okoline, između zemlje i vidljivog neba, između sunca i mjeseca te raznih miena u prirodi, koje nastaju pod njihovim utjecajem. Nije mu bilo težko spoznati, da on, kad mirno stoji, postaje nekim središtem, te jedan dio vidljivih predmeta imade pred sobom, drugi za sobom, treći s desna, a četvrti s lieva. A to su prvi osnovi petornog sustava. Pažljivije promatranje sunca i mjeseca učilo ga, da u vezi s njihovim gibanjem na nebeskom svodu nastaju na zemlji naizmjence oprečne prirodne pojave: dan i noć, svietlo i tama, toplina i studen, suhota i vlaga i t. d. Vidio je, da se te pojave mienjaju prema tome, kako sunce i mjesec mienjaju sebe i svoj oprečni položaj na svodu nebeskom; da nisu iste, kad sunce izlazi i kad zapada, kad je luk njegova putovanja po svodu nebeskom najviši i kad je najniži. To su svi ljudi, odkako su se na zemlji pojavili, uviek doživljavali i zapažali, kako doživljavaju i zapažaju i današnji naraštaji. Ali se nisu svi jednako zanimali za te pojave niti su svi mogli prozreti njihove tajne. Baš kako je i danas! Ničijem n. pr. opažanju ne izmiče istina, da »sunce žarko sieda, naskoro će sjest; stalna na tom svietu samo miena jest«. Svi to znadu, pa ipak nitko nije to tako liepo izrekao kao Preradović niti tako spretno primienio na jedan posebni slučaj kao on. Slično se događalo i s promatranjem prirodnih pojava. Istom kod najkulturnijih starih naroda našlo se dosta filozofski nadarenih pojedinaca, koji su iz empirijskih opažanja tuđih i vlastitih izveli teoretske zaključke, ustanovili neke prirodne zakone i formulirali osnovna filozofska načela. Tako su u staroj kulturnoj Aziji nastali razni zanimljivi kozmološki, astronomski, kozmogonijski i etički sistemi. Orientalistika već od prošlog stoljeća sve uspješnije odkriva odlomke toga zaboravljenog prastarog znanja, iznalazi veze između pojedinih sustava i njihov utjecaj na kasniju grčko-latinsku klasičnu uljudbu. Neki od tih prastarih znanstvenih sustava imadu u svojoj jednostavnosti i po koju oznaku grandioznosti. Tako je i iranski na čast nekadanjim Irancima. I oni su poput svojih starijih iztočnih susjeda Kineza sav vidljivi i nevidljivi sviet prosuđivali po

---

rodno osvježivanje novim iranskim prilivom. — 2. I prvotni Hrvati uzimali su poput drugih Iranaca po više žena, a te su bile većinom Slavenke i tako je u obiteljima prevladao slavenski jezik. Taj je za Hrvate doista materinski jezik. Još Petar Krešimir sebe zove kraljem Hrvata, a jezik, kojim su govorili, ne hrvatskim nego slavenskim.

[4] de Saussure Léopold, Le cycle des douze animaux et le symbolisme cosmologiques des Chinois. Journ. Asiatique, XI série, t. XV. Paris 1920, 55-88. — Origine chinoise de la cosmologie iranienne. J. As., XI série t. XX (1922), 302—306. — Le système cosmologique sino-iranien. J. As. t. CCII (1923), 235-297). — L'origine des noms de mer Rouge, mer Noire et mer Blanche. Le Globe, LXIII. Genève 1924; 23 ss. — La série septénaire cosmologique et planétaire. J. As. t. CCIV (1924), 333—370.

dvojno-petornom filozofskom sistemu. I za njih je njihova domovina bila kao neko »carstvo sredine«, iz kojega su na sve drugo gledali kao na četiri strane svieta, koje im treba po mogućnosti podvrgnuti. I za njih je polarna zviezda bila središte nebeskog svoda, prema kojem su se i na obzorju određivale četiri strane svieta. I oni su u pozadini svega zbivanja u prirodi i ljudskoj zajednici zapažali djelovanje dvaju antitetičnih prauzroka, samo su, čini se, jače od drugih azijskih filozofija naglašivali taj oprečni dualizam i njegovo kružno djelovanje i ponavljanje. Taj su dvojno-petorni sistem, prilagođen svome shvaćanju i izražen na svoj posebni način, dosljedno primjenjivali kod tumačenja i sistematiziranja svih pojava i miena u vidljivom i nevidljivom svietu. *Sunce i mjesec bili su im simboli, a djelomično i izvršni organi, dvaju oprečnih prauzroka:* sunce jakog, svietlog, dobrog, stvaralačkog i t. d., a mjesec slabog, tamnog, zlog, rušilačkog i t. d. *Sunce* i mjesec prouzročuju svojim gibanjem i djelovanjem kružno izmjenično zbivanje dana i noći sa 4 opreke: jutro, podne, večer i ponoć; dvie skrajnje: podne i ponoć i dvie prelazne: jutro i večer. *Mjesec* sam, u kružnom zbivanju, prolazi kroz 4 oprečne miene: mlad mjesec, prva četvrt, uštap, druga četvrt, a svaka traje oko 7 dana. Sunce svojim (prividnim) gibanjem prouzročuje u roku od 12 mjeseci u kružnom zbivanju 4 oprečne godišnje dobi: proljeće, ljeto, jesen i zimu; dva skrajna: ljeto i zimu i dva prelazna: proljeće, jesen. Svuda dakle dvojnost i petornost: 2 + 5, odnosno: 2 + 2 + 1 (sredina) + 2 = 7.

4. I Iranci su poput Kineza kao sastavne dielove tjelesa poznavali *pet osnovnih elemenata:* zemlju, vodu, drvo, kovinu, vatru. Ta su počela po njihovu sudu pod utjecajem dvaju oprečnih prauzroka u raznim kombinacijama i prolazeći u kružnom zbivanju 4 osnovne oprečne miene tvorila sastavni dio svega, što je tvarno. Ništeći se međusobno omogućuju život svemu. Zemlja je središnje počelo. Nju ništi i od nje žive drvo odnosno sve bilje. Drvo ništi kovina, t. j. nož, srp ili sjekira. Kovinu tali vatra. Vatru gasi voda. Vodu upija zemlja. U kružnom dakle zbivanju sve materialne miene počinju od zemlje i u njoj svršavaju.

5. Da bude tumačenje svih pojava pomoću tih elemenata lakše, označivali su ih *sa 5 boja,* koje su onda u vezi sa simbolima dvaju antitetičnih prauzroka, suncem i mjesecem, upotrebljavali kao simbole dvojno- petornog sistema. *Središnja boja* je *žuta,* — po boji zemlje. Dvie skrajne su: *crvena,* — boja vatre i *tamna, odnosno crna,* — po boji vode. Dvie posredne i prelazne su: *zelena,* — boja drveta (ili plava, — boja svoda nebeskog) i *biela,* — svjetlucava boja kovine, n. pr. srebra ili sjekire. Tim su dakle bojama označivali sve četiri oprečne miene, koje su se pod izmjeničnim utjecajem oprečnih prauzroka oko nepomičnog središta periodično izmjenjivale. *Žuta* boja je boja središta: zemlje, polarne zviezde, vrhovnog božanstva na nebu, cara na zemlji i t. d. *Zelena* boja (kadkada i plava) označuje početnu fazu kod svakog

zbivanja, a osobito: jutro, iztok sunca, proljeće. *Crvena* boja označuje jaku skrajnost: podne, jug, ljeto. *Biela* boja je znak slabe prelazne faze: večer, zapad sunca, jesen i t. d. *Tamna ili crna* boja označuje slabu skrajnost: ponoć, sjever, zimu, uobće sve, što je u kakovoj vezi s vodom, vlagom i tamom bilo materialnom bilo duhovnom.

6. Jasno je, da su ta svoja filozofska shvaćanja primienili i na zviežđe, napose na *sunce, mjesec* i *pet planeta,* što su ih oni prostim okom mogli upoznati, a koje mi danas nazivamo jupiter, mars, venera, merkur i saturn. Sunce i mjesec su bez dalnjega bili indentificirani s dva oprečna prauzroka, a planete su označili sa 5 osnovnih boja, imajući u vidu ili njihovo svietlo ili gibanje ili jedno i drugo. *Saturn* imade žućkasto svietlo i tako se dugo i sporo pomiče svojom putanjom kao da bi bio nepomičan. Njega dakle uzeše *za središte* i označiše ga žutom bojom. S raznih više manje arbitrarnih stanovišta *jupiter* bi stavljen u vezu sa zelenom bojom i simbol je jutra, iztoka i proljeća; *mars* je crven kao vatra i krv, a simbol je podneva, juga i ljeta; *venera* je biela i znači večer, zapad i jesen; *merkur* je taman i označuje ponoć, sjever i zimu.

7. *I životinjski sviet* su također promatrali i klasificirali po načelima dvojno-petornog sustava. Antitetični dualizam je i onako kod svega, što živi na zemlji, očevidan, naime muški i ženski spol. A i po svojstvima i funkcijama dadu se pojedine životinje svrstati u koju od pet kategorija. Tako je n. pr. kod Iranaca *pietao* bio simbol jutra, jupitra, iztoka, jer je bio vjesnik sunca, dana, sreće itd. Vatreni *konj* bio je simbol podneva, marsa, rata, krvi i t. d. *Pas,* koji započinje službu večerom, simbol je večera, venere, staračke slabosti i t. d. Flegmatični *vol,* opozicija konja, označivao je ponoć, merkura, mirno doba i t. d.

8. Najvažniji rezultat odkrića dvojno-petornog sistema i njegova primjenjivanja na sve prirodne pojave očitovao se *na području vjere i morala.* Pomoću toga sistema mogli su ljudi dobre volje kod starih kulturnih naroda doći do jasne spoznaje jednoga Boga i njegovih glavnih svojstava. A i dolazili su. Tražeći zadnji uzrok svega i ispoređujući među sobom pojedine faktore dvojno-petornog sustava, došli su do zaključka, da je najvažnije *središte.* Ono je izvor svega, što postoji, dakle — Bog. Iz toga prvog i najvišeg prauzroka potekoše dva oprečna principa, koji prouzročuju četiri osnovne oprečne miene i kroz njih sve gibanje, sav život na zemlji: 1 + 2 + 4! Dakako, da ta vjerska spoznaja najvišeg Bića, od kojega potječe sviet, nije bila kod svih jednaka. Radi pokvarenosti i neukosti kod većine je prevladavalo mnogoboštvo. Kod Iranaca je nastojao Zaratustra provesti reformu. On je snažno naglasio, da je Bog samo jedan, t. j. Ahura Mazda (Ormazd, Gospod premudri), a sva druga božanstva su daeve, deve, demoni. Ahura Mazda je stvorio sviet i sav red u njemu (Aša), upravlja njime i uzdržava ga. Proti njemu i njegovu djelu se bori Ahriman,

zao duh, ali on ipak ne će prevladati. Uz »Premudrog Gospoda« Ahura Mazdu bilo je 6 »bezsmrtnih Svetih« (Ameša Spentas), s kojima je zajedno on kao »Sveti Duh« (Spenta Mainyu) sačinjavao *Svetu Sedmoricu*. U nebeskom Carstvu je dakle broj 7 temelj svega.

9. Kod velikih azijskih kulturnih naroda postojalo je uvjerenje, da *ustrojstvo ljudske zajednice na zemlji* mora biti udešeno prema ustrojstvu, kakovo je na nebu. Na nebu vlada jedan Bog, Središte i izvor svega. I na zemlji stoga treba da bude jedan vrhovni vladar, od kojega potječe sva vlast i sve dobro; on je Božji namjesnik, zemaljski bog. Njegov dvor treba da je sličan Božjemu. Kinezi su iza svog zida u tančine uredili sav život na dvoru i svu administraciju svog »Carstva Sredine« po načelima dvojno-petornog sistema, dodavši u nekim slučajevima broju 7 još i broj 12, koji u prirodnim pojavama također igra neku ulogu (ima n. pr. 12 mjeseci u godini). Iranci su bili slobodniji i manje shematični, jer su bili na razkršću velikih kultura i radi toga izvrgnuti moćnim utjecajima, kojima su i podliegali. Ali i kod njih su brojevi 7 i 12 bili važni u državnom i družtvovnom životu. Uloga broja 12 kod Perzijaca još nije dosta osvietljena, no broj 7 poznat je kao fundamentalan. Od velikog kralja Darija I u VI. vieku prije Krista bio je uviek perzijski vladar okružen šestoricom prvih velikaša carstva, te s njima sačinjavao *zemaljsku sedmoricu* kao odraz Svete Sedmorice na nebu.[5]

10. A nemamo li nešto slično zabilježeno i o starom hrvatskom državnom i plemenskom ustrojstvu? Komu ovdje ne dolazi na pamet predaja o *petero braće i dvie sestre*, koji su po pripoviedanju Porfirogenetovu doveli Hrvate na jug, kao i ona druga kasnija predaja, po kojoj je u staroj hrvatskoj državi bilo *7 banova*, koji su birali kralja, kad bi umro bez nasljednika, a te je banove biralo *12 hrvatskih plemena* iz 6 velikaških rodova, a iz drugih 6 rodova bili su birani hrvatski župani. Historijska istinitost sadržaja tih dviju predaja u tom obliku kako ga one izriču, ne može se utvrditi historijskim vrelima, s kojima razpolažemo. Proti istinitosti ove druge donose što više Rački, Klaić i Šišić činjenice, koje ju oprovrgavaju.[6] Ali ipak samo njihovo postojanje svjedoči, da su stari Hrvati imali svoj posebni pojam o ustrojstvu države; pojam, kakova nema kod drugih Slavena, a ni kod ikojeg drugog evropskog naroda, a kakav eto nalazimo kod starih Iranaca.

[5] Darije I. spominje svojih 6 doglavnika g. 520—519 pr. Kr. u velikom nadpisu u Bogostanu (Bagastana, Behistun, Bistun) u § 68., a u §. 69. naređuje: »Ovo govori kralj Darejavoš: Ti, koji ćeš poslije mene biti kralj, potomstvo tih muževa nagrađuj i štiti« (Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911; 69).

[6] Rački, Documenta, n. 231, str. 486. — Klaić, Hrvatski bani za narodne dinastije. Vj. zem. ark. I, 71—72. — Šišić, Pov. Hrvata u vrieme nar. vladara. Zagreb 1925; str. 653 (slika) i 672 bilj. 50. Težko da je izpravan Klaićev zaključak, kojega Šišić odobrava, naime da je taj podatak »očito udešen prema 7 izbornih knezova njemačkih«.

Bilo bi zanimljivo rješavati problematiku tih dviju starih hrvatskih predaja i funkciju brojeva 7 i 12 u državnom i plemenskom, ustrojstvu starih Hrvata, ali to nije lagan posao. Priređimo radije na izluštivanje prastare filozofske jezgre, koja se krije u hrvatskom brojenju i nazivanju dana u tjednu i u hrvatskim imenima 12 godišnjih mjeseci. U jednom i drugom slučaju već su obavljene potrebne predradnje i konačno rješenje ne će biti težko.

II. HRVATSKA IMENA DANA U TJEDNU

1. Svi znademo nazive 7 dana u tjednu, ali ih je malo koji opažaju, kakav se nesklad u njima krije, — nesklad ili zagonetka. Naziv »srieda« nije naime, bar se tako čini, na svom pravom mjestu. Srieda bi trebala da bude sredina tjedna, t. j. četvrti dan sedmice. Njemački »Mittwoch« doista je matematična sredina tjedna, jer Niemci počinju brojiti dane s nedjeljom, koja je prvi dan. Ponedeljak im je drugi dan, utorak treći i onda dolazi sredina. Naš četvrtak im je peti dan, petak šesti, a subota sedmi. Dakle: 1, 2, 3 — srieda — 5, 6, 7. Kod nas Hrvata, kao i kod svih drugih Slavena, nije tako. Brojenje dana ne počinje se s nedjeljom nego od nedjelje. Prvi dan u tjednu nije nedjelja nego ponedjeljak, drugi je utorak (v'tor'j t. j. drugi dan), a onda odmah dolazi srijeda kao u njemačkom, premda to nije sredina sedmice, ako se počinje brojiti s ponedjeljkom. U tom naime slučaju pred sriedom imademo samo 2 dana, a poslije nje 4: četvrtak kao četvrti dan, petak kao peti, subotu kao šesti, a nedelju kao sedmi dan. Dakle: 1, 2 — srijeda — 4, 5, 6, 7. A to je ili očevidni nesmisao, sliepo i nerazumno nasljedovanje Niemaca, ili je hrvatsko i općeslavensko brojenje izgrađeno po drugom sistemu.

2. Problem slavenskih naziva dana u tjednu nastojali su riešiti najprije glasoviti slavist Franjo Miklošič prije pol stoljeća i zatim prof. Petar Skok prije 17 godina.[7] Miklošič je ustanovio, da su slavenski nazivi dana sedmice posve kršćanski. U njima nema ni traga utjecaju poganske grčko-rimske nomenklature, po kojoj je svaki dan posvećen jednome od 7 deificiranih planeta niti je u njima sačuvan bilo kakvi spomen na starija poganska domaća božanstva kao n. pr. kod Niemaca. Slavenski nazivi nastali su poslie krštenja. Upotrebljavanje brojčanih imenica za označivanje triju dana, t. j. utorka, četvrtka i petka, nastalo je po Miklošiču pod utjecajem službenih naziva Crkve, koja u liturgičnoj uporabi nije htjela prihvatiti poganska planetarna imena nego se radije poslužila brojevima (feria secunda, tertia i t. d.)

Samo kod sedmog i prvog dana učinila je Crkva iznimku: za sedmi dan zadržala je iz poštovanja prema Starome Zavjetu hebrejsko ime davši mu latinski oblik »sabbatum«, a prvi dan postao je na spomen uzkrsnuća Isusova blagdanom i bi prozvan

[7] Miklošič, Die christliche Terminologie der Slaven. Denkschriften der Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. v. XXIV, 1876, 19. — P. Skok, La semaine slave, Rev. d. Et. slaves, V, 1925, 14—23; Les noms des jours de la semaine. L. c. VIII, 1928, 87—88.

danom Gospodnjim, dies dominica ili jednostavno »Dominica«, grčki Kyriakê. Slaveni su od Crkve preuzeli naziv za subotu, a dan Gospodnji su nazvali »nedjeljom, — danom, u koji se ne radi. Staroslavenski nosni izgovor »sobota«, od čega se razvio naš oblik subota, nastao je po sudu Miklošičevu pod utjecajem njemačkoga »Sambaz«, a i slavenska »srijeda«, kaže on, nije drugo nego slobodno prevedeni njemački »Mittwoch«.

3. Prof. Skok je u glavnom prihvatio Miklošičeve zaključke, samo svodi u prave granice njegovu pretjeranu sklonost, da vidi njemački utjecaj i ondje, gdje ga nema. Tako n. pr. kajkavska »sobota« potječe od latinskoga »sabbata«, koji se upotrebljavao u akvilejskom patrijarhatu, a štokavska »subota« je nastala od pučkog balkanskog latinskog izraza »sambata«. Srednji dan u tjednu zvali su i nekadanji Veljoti na otoku Krku »misedma« (media hebdomas, sredina tjedna), a izraz postoji i u nekim talijanskim dialektima, te su prema tomu mogli i Niemci i Slaveni svoj naziv preuzeti od Latina. Prof. Skok je osim toga iznio više vrlo zanimljivih opažanja o nazivima tjednih dana kod Madžara, Albanaca i romanskih naroda. S pravom primjećuje, da već sam naziv ponedjeljak za dan po nedjelji svjedoči, da je nedjelja bila smatrana najglavnijim danom u tjednu. A to opet potvrđuje Miklošičev zaključak, da su ti nazivi kršćanskog podrietla. Osobito je važno Skokovo odkriće (l. c. VIII, 87—88), da čakavci u Trogiru, Kaštelima i na otocima Šolti, Braču i Visu ponedjeljak ne zovu ponedjeljkom nego prvim danom *(Prvidan* u Kaštelima, *providan* u Trogiru, *parvi dan* na Visu). Jasno je, da je oblik »prvi dan« stariji od naziva »po-nedjeljak«, koji već predpostavlja, da je kršćanska sviest o nedjelji kao blagdanu tako razviena i jaka, da se i dan poslije nedjelje smatra više kao neki njezin nastavak negoli prvi dan cieloga tjedna. Da je taj čakavski način nazivanja tjednih dana vrlo star, upravo prastar, svjedoči, kako ističe Skok, trogirsko ime *utóri* za utorak, jer je to još čisti i kao okamenjeni staroslavenski pridjev *v'tor'j*, t. j. drugi.

4. Iz svega, što su o nazivima dana u tjednu učeno napisali Miklošič i Skok, dadu se izvesti dva dalekosežna zaključka, jedan značajniji od drugoga. Prvo: ako su slavenski nazivi tjednih dana nastali odmah poslije krštenja, kako je ustanovio Miklošič, pod utjecajem latinske Crkve i to stare Salonitanske, kako dokazuje Skok, onda sliedi, da su ti nazivi izkonski h r v a t s k i, sačinjeni u središtu stare hrvatske države, a ostali Slaveni primali su ih postepeno zajedno s krštenjem pod utjecajem hrvatske kršćanske kulture. Drugi zaključak iz Miklošič-evih i Skokovih iztraživanja, kad bi bio izpravan, ne bi bio laskav ni za Hrvate ni uobće za Slavene. Radi se o nesretnoj sriedi. Ni Skok ni Miklošič nisu riešili dvie zagonetke: 1. Zašto su Slaveni, odnosno stari Hrvati, počeli brojiti dane od nedjelje, a ne od subote, kako čini Crkva, jednako grčka kao i latinska, a ujedno i drugi evropski narodi? — 2. Kako su mogli svoj treći dan nazvati sredinom

sedmice mjesto četvrtoga? Skok misli (l. c. V, 21), da slavenski nazivi, kako su doprli do nas, nisu nastali u isto vrieme i na istom mjestu nego pod utjecajem djelomično crkvene prakse, a djelomično drugih nepoznatih naziva. Za primjer navodi albanske nazive, u kojima su neka imena uzeta iz poganske grčko-rimske nomenklature, neka iz kršćanske, a neka ostaju zagonetna. Primjer je doduše uvjerljiv, ali kod Albanaca nema takova nesmisla, kakav je, činilo bi se, slavenska srieda. Ako je ona doista nastala pod njemačkim ili veljotskim utjecajem i jednostavno preuzeta iz crkvenog običaja brojiti dane od subote, kako su skloni iz nužde prihvatiti Miklošič i Skok, onda bi njezino stavljanje na slavenski treći dan mjesto četvrtoga donekle svjedočilo, da su oni, koji to prvi učiniše, bili na dosta niskom stupnju kulture ili bez osjećaja za nesklad. Nisu bili kadri opaziti ni to da je nesmisao nazivati sredinom tjedna dan, koji to po njihovom vlastitom brojenju nije.

5. Na sreću Miklošičevo i Skokovo rješenje dviju gornjih zagonetki nije izpravno, premda se odgovor pametniji od njihova nije ni mogao dati u doba, kad su oni pisali. No nekako u isto vrieme, kad se prof. Skok trudio, da rieši problem slavenskih naziva tjednih dana, postavio je de Saussure hipotezu, da grčko-rimska nomenklatura dana u tjednu, a s njom i današnji romanski, a djelomično i germanski nazivi, potječu posredovanjem Sirije iz prastarog kinezko-iranskog dvojno-petornog filozofskog sistema, iz njegovog kozmogonijskog sedmornog niza deificiranih planeta.[8] Saturn je središte, praizvor i svrha svega, početak i svršetak. Iz praizvora proishode 2 antitetična principa, čiji su simboli sunce i mjesec. Zato je dies Solis, kršćanska nedjelja, prvi dan, a dies lunae (tal. lunedì) drugi dan. Zatim dolaze dani posvećeni božanstvima, koja predstavljaju četiri osnovne miene i 4 strane svieta: dies Martis, dan juga, treći dan; dies Mercurii, dan sjevera, 4. dan; dies Jovis, dan iztoka, 5. dan; dies Veneris, dan zapada, 6. dan i kao završetak dies Saturni, 7. dan; n. pr. engleski Saturday. To je dan počinka, — kod Židova subota. Ali na zapadu uobće nisu razumjeli dvojno-petornog karaktera tog sedmornog niza božanstava. Evropljani u sedmici dana donešenoj iz prednje Azije i u sedmici s njom vezanih božanstava nisu vidjeli ni posebnoga simbolizma niti ikakova dubljega značenja. Njima su svi dani osim prvoga bili jednaki. Pogotovo je crkvenim liturgistima bio tuđ poganski orientalni simbolizam. Oni su se, kako smo vidjeli, zadovoljili jednostavnim brojevima, učinivši iznimku samo s prvim danom i sa starozavjetnom subotom. Ako je ponegdje narod matematičnu sredinu dana u tjednu, t. j. 4. dan, nazvao sredinom sedmice, »misedma«, »Mittwoch«, to su učinili, da izbjegnu monotoniji brojenja ili s kojeg drugog nesimboličnog razloga. I to im je bila sva originalnost.

6. Promotrimo li pak hrvatska imena dana u tjednu *u svietlu dvojno-petornog nazora na sviet*, odmah se sam od sebe razrje-

[8] de Saussure, J. As. CCIV, 1924, 359—360.

šuje njihov gordijski čvor, a zagonetna srieda postaje ključem za rješenje problema, zašto su Hrvati počeli brojenje dana ne od subote nego od nedjelje. Hrvatska srieda je posve ispravno sredina onih dana, koji su nazvani po brojevima: 1, 2 — srijeda — 4, 5. Ona je sredina petorke dana, koji su poredani po načelima petornog sustava, t. j.: središte okruženo sa 4 osnovne miene: 2 jake i 2 slabe. Dva dana, koja su izvan petorke i imadu svoja posebna imena, t. j. subota i nedjelja, označuje 2 oprečna prauzroka: slabi i jaki, nesavršen i savršen. A to su u našem slučaju Stari Zavjet (subota) i Novi Zavjet (nedjelja). Na tom su mjestu u pogansko doba bila po svoj prilici imena dana posvećenih Mjesecu i Suncu, simbolima i organima dvaju antitetičnih principa. U narodnim pjesmama doista imade još tragova kultu sunca u nedjelju. Dani pak petorke nosili su možda imena 5 planeta kao i u grčko-rimskoj nomenklaturi.

Kako vidimo hrvatski nazivi dana u tjednu sastavljeni su točno po kalupu staroiranskog dvojno-petornog filozofskog sustava. Nema tu ni traga bilo njemačkom bilo veljotskom utjecaju nego se jedino snažno zapaža i d e j n o djelovanje Crkve. U samom iztraživanju novog kršćanskog nazora na sviet i u preinačivanju poganskih imena tjednih dana, pokazali su stari Hrvati neobičnu samostalnost i originalnost. Od Crkve su preuzeli samo ime »subota«, a sve drugo su prilagodili svome vlastitome načinu mišljenja i izražavanja. A to je znak zrelosti i visoke kulture.

Drugi i još snažniji dokaz, da su stari Hrvati bili posve prožeti zasadama staroiranskog dvojno-petornog filozofskog sustava, nalazimo u hrvatskim imenima 12 godišnjih mjeseci. I kod njih je neobično dosljedno i savršeno proveden staroiranski način mišljenja i prosuđivanja prirodnih pojava i godišnjih miena.

III. HRVATSKA IMENA 12 MJESECI

1. O hrvatskim narodnim imenima mjeseci pisali su znanstvene rasprave Fr. Miklošič, T. Maretić i Fehim Spaho, a manje no odlične priloge i zapažanja prije nekoliko godina u časopisu »Hrvatski jezik« T. Matić, Stj. Ivšić i don Juraj Dulčić.[9] Kad su u nedavnoj prošlosti državne vlasti nastojale iz škola iztisnuti hrvatske narodne nazive mjeseci i zamieniti ih latinskima, te se bio našao i jedan ministarski izaslanik, koji je na ispitu zrelosti u jednoj našoj školi posve ozbiljno tvrdio, da su narodni nazivi

[9] Miklošič, Die slavischen Monatsnamen. Denkschriften d. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. XVII. Wien 1868. — T. Maretić, Narodna imena mjesecima. Nast. Vj. V., 1897. — Narodna imena mjeseci. Kal. Bošković, 1920. — F. Spaho, Naši narodni nazivi mjeseci u turskim kalendarima iz XVII. vieka. Glasnik zem. muz. u B. i H., XLII. Sarajevo 1930, 185—205. — Narodni nazivi mjeseci. Napredak kalendar za 1935. — »Hrvatski jezik«, I. Zagreb 1938—1939; Hrvatska narodna imena mjeseci; str. 13—15 (Dr. T. Matić); 15—16 (Stj. Ivšić); 60—61 (don Juraj Dulčić: Imena mjeseci u Brusju na otoku Hvaru); 67—68 (odgovor S. I. na upit: Zašto *rujan* tumačiti od *rjuti*, revati kad imamo ‚rujno vino' u tom mjesecu?).

mjeseci n o v e, nepotrebne kovanice, ustao je na njihovu obranu dr. T. Matić. Evo nekih njegovih misli o njihovu postanku i o njihovoj starosti: »U slavenskih naroda, kaže učeni pisac, razvio se i ustalio u nazivima mjeseci običaj, koji ne bismo očekivali: Slaveni z a p a d n e, l a t i n s k e crkve upotrebljavaju za mjesece n a r o d n a imena, a Slaveni i s t o č n e crkve — *latinska*... Hrvatska narodna imena mjeseci zbilja su u pravom smislu narodna, jer su po svojem značenju mogla nastati samo u narodu, koji živi u prirodi i s prirodom. Iako stručnjaci kod ovoga ili onoga mjeseca još nisu posve pouzdano na čistu o podrietlu imena, opet ne može biti sumnje, da su hrvatska imena mjeseci rezultat motrenja vremenskih miena i pojava u prirodi (u životu bilja i životinja), što nastaju u pojedinim mjesecima.'... Osim nekih još starijih potvrda za p o j e d i n e mjesece, posvjedočena su hrvatska narodna imena za s v e m j e s e c e od početka do kraja godine u hrvatskih pisaca već počevši od osvita XVII. vieka, a ta svjedočanstva potječu i iz primorskih strana i iz unutrašnjih krajeva (Bosna, Slavonija). U muslimanskim kalendarima iz Bosne bilježe se hrvatski nazivi mjeseci i ranije već od polovice XVI. vieka. No da su narodna imena mjeseci još mnogo starija od tih historijskih svjedočanstava i da sežu u davnu slavensku prošlost dokazuju narodni nazivi mjeseci u češkom, poljskom i slovenskom jeziku, koji su također nastali prema vremenskim mienama i pojavama u prirodi, a neki su od njih posve isti kao kod nas, samo se — u prvom redu zbog razlike klimatskih prilika — ne upotrebljavaju uviek za iste mjesece... S obzirom dakle na to, veli dr. Matić, što su hrvatska narodna imena mjeseci nastala u davnoj davnini — ne samo hrvatskoj nego i slavenskoj uobće — i kroz vjekove se kod nas sačuvala sve do naših dana, bila bi šteta, da ta stara baština hrvatskoga jezika propadne« (l. c. str. 13—15).

2. Tim riečima našega dičnog akademika može se dodati samo još to, da su ti nazivi mjeseci stariji od imena dana u tjednu i da potječu iz doba, kad su iranski Hrvati svoje neslavenske pojmove i misli počeli izricati slavenskim riečima. Promotrimo li naime ta imena u svietlu staroiranske kozmologije, čudit ćemo se, kako su u savršenom skladu sa zasadama staroiranskog dvojnopetornog filozofskog sustava. Držimo li na umu te zasade, shvatit ćemo sistematsku međusobnu povezanost pojedinih imena i njihovo pravo značenje, a ne će nam biti teško odgonetnuti i pravi smisao onih naziva, koji su dosada bili nerazumljivi, kao n. pr. veljača ili sporni, kao n. pr. prosinac.

Vidjeli smo, da je glavna i osnovna zasada dvojno-petornog sustava pojam o nepomičnom središtu, oko kojega u kružnom zbivanju dva oprečna prauzroka, jaki i slabi, naizmjence prouzročuju 4 osnovne oprečne miene, 2 jake i 2 slabe (1+4+2 = 7). Primienimo li to na godišnji ciklus promjena u prirodi, koje nastaju oko nepomične zemlje pod izmjeničnim utjecajem sunca i mjeseca, dobivamo 4 oprečna godišnja doba, od kojih svako traje

3 mjeseca. Bit će dakle svega 12 mjeseci, od kojih će 3 imati značaj rađanja i rastenja topline i s njom vezanih pojava; 3 značaj punine, zrelosti, napona na svakom području; 3 obilježja opadanja, slabljenja, i t. d.; 3 napokon oznake podpunog pomanjkanja životvorne topline i njezinih blagodati. Oprečna su stanja najizrazitija na stožernim skrajnostima: dva stalna u doba dvaju oprečnih solsticija, — ljetnog, kad je sunce najviše na obzorju, 21. VI. i zimskog, kad je najniže, 21. XII., te dva prelazna i promjenljiva u razdoblju ekvinokcija ljetnog, 21. II. i jesenskog, 23. IX. Te stožerne skrajnosti ujedno označuju po duhu sistema početke pojedinih godišnjih doba i njihovih mjeseci. *Proljetni ekvinokcij, kad je dan postao jednak noći, početak je godine; ljetni solsticij je vrhunac toploga, svietloga, bogatoga godišnjeg doba; jesenski ekvinokcij, kad je noć opet dosegla duljinu dana, početak je hladnog, vlažnog, siromašnog godišnjeg doba, a zimski solsticij mu je vrhunac.*

3. Da su Hrvati u početku doista počimali godinu o proljetnom ekvinokciju, osvjedočit ćemo se, ako isporedimo današnje Hrvate s današnjim Perzijcima. Perzijci još i danas slave Novu Godinu na proljetni ekvinokcij, 21. III. i na taj dan pale vatru i preko nje skaču. Na razne načine očituju radost, što je prestala zima. Za taj svršetak zime imadu i posebni izraz; zovu ga v a z m a. A da su i stari Hrvati radili to isto i o vazmu započimali novu godinu, svjedoči hrvatsko ime v a z a m za u z k r s i u nekim krajevima uzkrsni kriesovi, vazmene vatre, vazmenice, kajkavske vuzmice. I *vazam* i *vatra* su staroiranske rieči: — *vazma, atar, atra.*[10] A činjenica, da o vazmu, t. j. na svršetku zime i na početku proljeća, i kršćanski Hrvati i muslimanski Perzijci još 13 stoljeća nakon toga, što su pređi jednih i drugih napustili staru iransku vjeru, pale vazmene vatre, pokazuje, da su to kod starih Iranaca bili vrlo svečani i popularni vjerski obredi. Avesta, svete staroiranske knjige, s jedne strane, a predmet svetkovanja Uskrsa s druge, otkrivaju nam tajnu tih obreda. Iz Aveste doznajemo, da je Vatra (Atar) bila smatrana *sinom Ahura Mazde.* U uvodu u »Jasnu« ponavljaju se stihovi: »Vatru, *sina Ahura Mazde,* tebe, o Vatro, *sine Ahura Mazde,* da ti udovoljimo, častimo te i slavimo, ublažujemo i hvalimo.«[11] Kršćanski pak Uzkrs slavi se na spomen uzkrsnuća iz mrtvih Isusa Krista, *Sina Božjega.* A blagdan se slavi baš na koncu zime, prve nedjelje nakon prvog punog

[10] Desmaison, Dictionnaire Persan-Français, IV, 210: Vazma=fin de l'hiver; konac zime. — Vatra=atar. Miklosich Franz, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien 1886, str. 376 (samo što on krivo dopušta, da je možda rieč vatra došla k Slavenima posredovanjem Turaka. Isto tako krivo tumači rieč vazam, misleći da je nastala poput rieči mesopust i da znači »uzmi meso« nakon korizmenog posta).

[11] »Den Atar, den Sohn des Ahura Mazdah, — dich, o Atar, Sohn des Ahura Mazdah, — (wollen wir) unter Zufriedenstellung verehren und preisen und befriedigen und loben...« (Wolff Fritz, Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Strassburg 1910, 3 i 4). O Avesti vidi br. 1 prošlogodišnjeg »Života«, str. 10.

mjeseca poslije proljetnoga ekvinokcija. O srodstvu dakle hrvatskih vazmenih *kresova* i starog iranskog kulta vatre na svršetku zime, ne može biti sumnja. Iz toga sliedi u jednu ruku, da su prvotni Hrvati doista bili Iranci, a ne Slaveni, a u drugu, da su i nakon dolazka u novu domovinu i nakon primanja kršćanstva sačuvali baštinjenu sviest, da s proljetnim ekvinokcijem počinje nova godina. Potanje promatranje imena pojedinih mjeseci uvjerit će nas, da su zajedno s tom sviešću baštinili i staru iransku sklonost promatrati i sređivati prirodne pojave po načelima dvojno-petornog sustava.

4. O vazmu, na svršetku zime, *zazeleni* se trava. To je prva radosna pojava u prirodi. Zato se prvi mjesec zove *travanj.* A ne zaboravimo, da *zelena boja* označuje *iztok* sunca! Drugi je mjesec *svibanj,* kad se zazeleni i procvate sviba, koja je veća od trave i za svoj razvoj treba više topline i svietla. Treći je proljetni mjesec *lipanj.* A nije li bujna lipa živa slika punine života? U Poljskoj i na nekim drugim područjima nekadanje Biele Hrvatske, lipanj se zove *crvenim* mjesecom, a crvena boja je simbol juga. No i sama lipa sa svojim žućkasto-crvenim cvjetovima dobro označuje puninu sunčanog žara, ljetni solsticij. Pripazimo li na veličinu rasta tih biljnih simbola proljetnih mjeseci, opazit ćemo zanimljivu gradaciju u smjeru ljetnog solsticija: *sitna* trava, *osrednja* sviba, *velika* lipa. Kolike li oštrine opažanja i pjesničke ljepote izraživanja dubokih filozofskih pojmova i misli! Sličnu duhovitost i dosljedno primjenjivanje dvojno- petornog sistema, očituju i imena ostalih mjeseci.

Ljeto je vrhunac sunčane snage i punina života u prirodi. A ne označuju li vrlo dobro imena ljetnih mjeseci taj dinamizam prirode, ljudi i životinja? *Srpanj,* simbol žetve i blagostanja; *kolovoz,* radosno spremanje dobivene ljetine; *rujan,* punina životnosti u životinjskom carstvu, kad se životinje pare, opojno revu i prenose život na nova pokoljenja. A osvrnemo li se unatrag na imena svih 6 mjeseci jakog godišnjeg doba, opet ćemo opaziti značajnu i duhu sistema podpunu prilagođenu postepenost: pripravna proljetna faza obilježena je *biljnim* imenima, ljetna kulminacija predpostavlja *ljudski* napon snage i djelatnosti, a ime zadnjeg ljetnog mjeseca odnosi se na *životinjski* dinamizam!

S *jesenskim* ekvinokcijem (23. IX.) najedanput nastaje u prirodi preokret. Mjesto aktivnog, toplog, bogatog, vedrog i suhog godišnjeg doba nastaje pasivno, studeno, siromašno, tmurno i vlažno. Mjesto liepog, stalnog i u glavnom pogodnog vremena, nastaje ružno, promjenljivo, varavo i po zdravlje neprijatno. Prevladavaju *biela* boja, boja zapada (blieda lica, bieli vlasi, sumorna starost) i *tamna ili crna,* boja sjevera, noći, ranjenih srdaca, grješnih duša, smrti. To se točno prema sistemu očituje i u nazivlju *jesenskih* i *zimskih* mjeseci. *Listopad:* mjesec polaganog umiranja, simbol staračkih slabosti, kad ispadaju vlasi i zubi, gasnu oči, drvo života gubi svoj ukras. *Studeni:* takav doista i

jest! *Prosinac:* pojavljaju se prosjaci, a i iste plašljive ptičice dolaze kljuvati na prozore. *Prosinac* je nastao od glagola *prositi*, a ne od prosinuti, kako je mislio Relković. Upravo to ime za mjesec zimskog solsticija, kad je sunce najniže na obzorju, neobično je karakteristično. De Saussure, koji nije znao, da Hrvati imadu mjesec prosinac, ovako prema zasadama dvojno-petornog sistema karakteriše zimski solsticij: »Zimski solsticij je zaista absolutna ništica; on dozivlje ideju glada i praznine.«[12] A je li bilo moguće tu ideju zornije izraziti negoli je izriče ime *prosinac?* Što je prosjak u ljudskom družtvu, to je među mjesecima onaj, kojega je snašla zla sreća, da u njemu životvorno sunce gotovo zamre. To nam ime »prosinac« ujedno otvara pogled u dušu starih Hrvata. U jednu ruku odkriva nam, da su oni smatrali najvećom nesrećom spasti na prosjački štap, a u drugu, da su imali razumievanja za biedu takovih nesretnika i rado ih pomagali. U svakom slučaju ime prosinac vrlo je dobro odabrano, da izrazi opoziciju zimskog solsticija prema ljetnom u isti mah i u prirodi i u ljudskom družtvu. I kod imena jesenskih mjeseci postoji postepenost u smjeru zimskog ekvinokcija, ovaj puta *silazna* od razine jesenskog ekvinokcija sve na niže do zimske ništice.

Uzlaznu gradaciju od ništice sve na više prema razini proljetnog ekvinokcija odaju imena *zimskih* mjeseci: siečanj, veljača, ožujak. *U siečnju,* koji je najbliže solsticiju i vrhuncu zime, još vlada takova studen u prirodi, da je treba ublaživati umjetnom vatrom. Drveće je od pomanjkanja sunčane topline tako zamrlo, a sniega je toliko obilje, da je baš u tom mjesecu najpogodnije vrieme za sječu i dovoz ogrjevnog i građevnog drvenog tvoriva. *U veljači* već nastupa promjena. Ima i po koji topliji dan, kad snieg kopni, a led se topi. Vrieme nije više onako stalno kao u siečnju. Zašto se pak taj mjesec zove »veljača«, ne zna nitko od naših pisaca. Maretić kaže: »Ime je veljača i danas još zagonetno« (kal. Bošković). Jest, zagonetno je za one, koji samo na štokavštinu ograničuju svoje istraživanje ili misle, da je Vuk Stefanović Karadžić jedini izvor jezičnog znanja. Poznato je, da u kajkavštini, napose slovenskoj, imade još vrlo starih rieči i oblika, koji su u ostalim živim slavenskim jezicima već izašli iz porabe. Otvorimo li Wolfov »Slovensko-nemški slovar« (II, 755), naći ćemo glagol, od kojega je potekla imenica veljača, te će nam i njezino značenje postati odmah jasno. »Vehljati« u slovenskom znači: 1. mahati (wehen); 2. kolebati se (schwanken); pridjev »vehljav« znači: hirovit (wankelmutig), kolebljiv, promjenljiv (schwankend), slab (schwach). Nema sumnje, da su nekoć taj glagol imali i Hrvati, ali se izgubio iz uporabe, no trag mu je ostao u imenu veljača ili kako kaže Jambrešić u svom kajkavskom rječniku: veljak. Veljača je dakle ime promjenljivog, hirovitog mjeseca. Da je dosta tako, svjedoči i sam narod, kad u nekim

[12] »Le solstice d'hiver est en effet le zéro absolu; él évoque l'idée de famine et de vide« (J. As. 1920, 79 bilj. 3).

krajevima govori: Veljača prevrtača! I u životinjskom svietu budi se tada nakon snenog mirovanja životna obiest. U Bosni kažu: Veljače, mačje derače. Ono, što je u rujnu prestalo, počinje se opet javljati, ali još na neugodan način. U poredbi sa siečnjem veljača je doista mjesec, u kojem počinje miena u smjeru proljeća. *Ožujak* označuje daljnji stepen toga približavanja proljeću i proljetnom ekvinokciju. U tom mjesecu čini se na mahove kao da je već nadošlo proljeće. Tu i tamo nikne cvieće, a mjestimice se zazeleni i trava. No prevario bi se, tko bi povjerovao. Iznenada dune hladni vjetar i zavije vijavica. Veljača je prevrtljiva, ali još postojano hladna, dok ožujak* često laže, navieštajući prije vremena proljeće. Odatle mu i ime. Ožujak potječe od starijega l'žuj'k, lažujak, lažljivac. Stari bosanski pisci ga i zovu lažak, a narod u zap. Bosni i juž. Hercegovini još uviek govori: Lažak laže, travu kaže, sniegom maže. Time je i najbolje razjašnjeno pravo značenje ožujka.

Značajno je i to, da ta dva zadnja zimska mjeseca imadu imena, koja su uzeta sa područja ćudoređa. Hirovitost, nepostojanost i lažljivost su krupni nedostatci ljudskog značaja. Don Jure Dulčić je zabilježio, da puk u Dalmaciji pojam veljače veže sa ženskom prevrtljivošću, jer je to jedini mjesec, koji nosi žensko ime. A ožujak, kako smo vidjeli, i nije drugo nego lažac. I ta su imena posve u duhu dvojno-petornog sustava, jer su ga stari primjenjivali i na područje vjere i morala, a ne samo na prirodne pojave. Trebalo je, da u nomenklaturi mjeseci bude zastupano i to duhovno područje. I tako su imena uzeta u blago proljeće iz milog bilinskog carstva, u ljetu iz ljudskog i životinjskog dinamizma, u jeseni jedno je opet bilinsko, izraz pjesničke melankolije, drugo je meteorološko, a treće je u vezi sa bolnim socialnim problemom biede, neimaštine, prosjačenja. Siečanj je naličje veseloga srpnja, a veljača i ožujak su duhovite moralne pouke. Tako bi htio biti sličan prirodi, kakova je u ta dva mjeseca?

Napokon s proljetnim ekvinokcijem nastaje opet vazam, svršetak zime i početak novog godišnjeg ciklusa. Sunce se diglo do ekvinokcijalne razine i počinje se sve više uspinjati. Dan je sve dulji, a noć, u kojoj je gospodar mjesec, sve kraća. »Tko bi gore, eto je dolje, a tko dolje, gor' ustaje« (Gundulić). Moć tmine, smrti, crne biede, studeni, slabosti i laži skršena je. Sunce, svietlo, toplina, poštenje i istina opet pobjeđuju i donose sve veću puninu života, blagostanja i sreće. Nakon tmurne zimske boje ponovno se javlja zelena i s travnjem započinje nova godina. Točno po starom iranskom dvojno-petornom sustavu!

* * *

Promotrivši tako u svietlu starog iranskog dvojno-petornog filozofsko-teološkog sustava hrvatske narodne nazive 12 godišnjih mjeseci i 7 tjednih dana, moramo priznati i zaključiti, da su ta

imena ne samo tragovi nego i savršeni primjeri i proizvodi te prastare životne mudrosti. To su vrlo duhoviti sustavno poredani ideogrami, koji jednom riečju i slikom obuhvataju i izriču obilati sadržaj. Mogu se mjeriti s najuspjelijim hieroglifima i ideogramima starih egipatsko-azijskih visokih kultura. Grčki, romanski i germanski nazivi tako se razlikuju od njih kao imitacija od originala ili kao nezgrapni krpež od skladne i neokrnjene cjeline. Ovo posljednje napose vriedi za rimsku nomenklaturu mjeseci. Da počaste Julija Cezara i njegovog nećaka imperatora Augusta, nazvali su sedmi mjesec Julius, a osmi Augustus, ali mjesto da onda prijašnja brojčana imena izpuste, samo su ih pomakli na sliedeće mjesece. I tako se još danas deveti mjesec naziva sedmim (september), deseti osmim (october), jedanaesti devetim (november), a dvanaesti desetim (december). Takovom anomalijom ne bi bila slavenska srieda, sve kad i ne bi bila na svom pravom mjestu. Čast akademicima Matiću i Ivšiću, što su u svoje doba uzeli u zaštitu hrvatska narodna imena mjeseci![13] To je velika kulturna baština iz najstarijega doba hrvatske narodne prošlosti.[14] Njihova sustavna skladnost i povezanost odaje zamjernu filozofsku i pjesničku nadarenost hrvatskog naroda i njegovu znatnu kulturnu zrelost. Došavši Hrvati u kontakt s rimskim imperijem i s katoličkom objavljenom istinom nisu se servilno podali njihovim utjecajima. Što je bilo bolje od njihova, rado su prihvaćali, ali su sve prilagođivali svojoj narodnoj osebujnosti. To očevidno pokazuju ti nazivi mjeseci zajedno s imenima dana u tjednu. Ta dva narodna nazivlja su dvostruko genealoško stablo, koje vodi do prvih iranskih otaca i prvih slavenskih matera, od kojih potekoše današnji Hrvati. To je kao neka plemićka diploma i trajna svjedočba prvotne kulturne zrelosti Hrvata. Uz latinske povelje Muncimira i Trpimira, uz svetu i umjetničku krstionicu Višeslava, to su najstariji narodni spomenici častne hrvatske prošlosti. Oni potječu čak iz razdoblja dolazka Hrvata na jug i primanja kršćanstva. Treba ih dakle čuvati i cieniti kao dragocjenu baštinu i veliko narodno blago.

Stj. Krizin Sakač D. I.

[13] Prof. Stj. Ivšić je tada mimogred iznio vrlo dobar priedlog, naime da se u praksi kod važnijih datuma, koji mogu interesirati strance, u zaporci doda rimski broj mjeseca, n. pr.: 26. studenoga (XI.) 1942. To je osobito važno za časopise i novine, što se šalju u inozemstvo, jer inače bibliotekari ne mogu odgonetnuti, koji broj su dobili.

[14] Na veliku starost imena mjeseci smjelo bi se možda zaključiti i odatle, što u njima nema ni traga kršć. utjecaju.

ARISTOTELOVA NAUKA O ROBSTVU

Često se puta pripisuje Aristotelu nauka, da su neki ljudi po svojoj naravi robovi, a drugi gospodari; da su dakle neki rođeni zato, da robuju, a drugi, da gospoduju. Tko znade, koliko o tom ovisi, što se pripisuje ovomu možda najvećemu filozofu svih vremena, čiji glas i sada odjekuje po čitavom svietu razgovietno pored svih smetnja, taj će jamačno željeti, kako bi doznao, što je Aristotel doista naučavao glede robstva. Ovoj želji neka udovolji moj članak, a time ću ujedno obrazložiti, što sam kratko o tom kazao u svojoj Poviesti filozofije (I. str. 172.).

Aristotel je očitovao svoje mišljenje u obširnoj razpravi u prvoj knjizi svoje Politike, gdje izpituje podrietlo države i njezine temelje.

I. ŠTO ZNAČI KOD ARISTOTELA IZRAZ »PHYSEI« (PO PRIRODI)

Da možemo izpravno shvatiti, u kojem smislu Aristotel upotrebljava izraz po naravi rob, po naravi gospodar — physei doulos, physei despotes — moramo promatrati, *kako se služi izrazom »physei«, da protumači podrietlo kuće i sela i države.*

1. *Evo kako postaje kuća:*[1] »Najprije se moraju združiti u dvoje oni, koji ne mogu biti jedan bez drugoga, kao mužko i žensko poradi rađanja, i to ne za to, jer sami tako hoće, nego jer imaju, kao i ostala osjetna bića i biline, naravnu težnju, ostaviti iza sebe biće, koje je njima slično. A ono, što po prirodi upravlja i ono, što stoji pod upravom, združuje se poradi spasa, jer po prirodi upravlja i gospoduje ono, što je sposobno mišlju predviđati; a ono, što je sposobno tielom ovo izvesti, stoji pod upravom te je po prirodi podložno. Zato služi gospodaru i robu isto na korist«. *Smisao je navedenih rieči ovaj:* Ljudi po svojoj naravi teže za tim, da imaju potomstvo; zato je ženitba između mužkoga i ženske prirodna uredba, jer bez nje ona težnja ne bi mogla biti izpunjena. Isto tako ljudi po svojoj naravi teže za svojim spasom, t. j. da mogu živjeti, i to što bolje, da se udovolji što bolje njihovim potrebama. Zato je nuždno ujedinjenje između gospodara i podanika, t. j. između onoga, koji upravlja, i onoga, koji stoji pod upravom, jer je ljudska priroda takva, te nemaju svi jednakih sposobnosti. Jedni vide, kako bi se moglo udovoljiti potrebama, a nemaju sila, koje su nuždne, da se mogu osnove izvesti. Drugi opet nemaju one spoznajne jakosti, ali imaju tjelesne sile, koje su nuždne, da mogu izvesti

[1] Polit. 1, 2; 1252 a 26—34

osnove, koje je drugi zamislio. Zato je nuždno, da se ujedine poradi zajedničke potrebe i onaj, koji može zamisliti osnove, i onaj, koji ih može izvesti.

Na ovom je temelju Aristotel sagradio čitavu svoju filozofiju družtvovnoga života, od obitelji pa sve do države. Zato treba da pomno promotrimo ovaj temelj. *Njegov je smisao ovaj:* Tko teži za svrhom, teži i za sredstvom, bez kojega ne može postići svrhe. Ovo je sigurna istina. Kakva je dakle težnja za svrhom, takva je i težnja za nuždnim sredstvom. Ako je težnja za svrhom neodoljiva, neodoljiva je i težnja za sredstvom. Ako li je težnja za svrhom slobodna, slobodna je i težnja za sredstvom. Iz toga, što je neko sredstvo za postizavanje neke svrhe nuždno, ne sliedi, da se ovo sredstvo nuždno mora upotriebiti, nego samo to, da ga mora upotriebiti onaj, koji hoće da postigne onu svrhu. Ali i onda treba razlikovati između sredstva, koje je posve individualno određeno, i sredstva, koje je određeno samo prema svojoj vrsti. I kod težnje za svrhom treba razlikovati, je li nuždna samo obćenito govoreći, ili i za svakog pojedinca. Što znači ovo razlikovanje, biti će odmah jasno, ako promotrimo pod ovim vidikom ženitbeni i službenički odnos.

Istina je, da ljudi teže za tim, da ostave iza sebe potomstvo, a ovoga nema bez ženitbe; zato ljudi teže za ženitbom. Ali ljudi samo obćenito govoreći imaju težnju za potomstvom, a ne svaki pojedinac. Zato ljudi teže za ženitbom samo obćenito govoreći, a ne svaki pojedinac. Osim toga i onaj, koji teži za ženitbom, ne teži nuždno za ženitbom s ovom individualnom osobom, nego može birati. Iz toga sliedi, da ljudi obćenito govoreći sklapaju ženitbe, te je neženja iznimka, pa ipak je svaki pojedinac slobodan i glede ženitbe uobće i glede izbora osobe, s kojom želi sklopiti brak. U tom je smislu ženitba prirodna uredba, te je čovjek po prirodi ili muž ili žena, naime u braku. Ali iz samoga ovoga još ne sliedi, da se brak ne može razkinuti. Da je pojedini brak nerazrješiv, ovo sliedi iz posebne prirode njegove svrhe, a ne iz toga samoga, što je prirodna uredba. Brak ne ide samo za tim, da se rađaju djeca, nego i za tim, da se odgoje, pa da bračni drugovi provode i zajednički život u ljubavi. Poradi toga brak mora biti nerazrješiv, a ne za to, što je prirodna uredba. Što brak može služiti i drugim svrhama, osobito ekonomske i političke prirode, to je posve slučajno, te zato ne može biti nikakav razlog, da se razvrgne, niti može biti glavni razlog, da se sklapa. *U ovom je dakle smislu ženitba ili brak prirodna uredba ili zahtjev prirode ili postoji po prirodi — physei.*

2. Da vidimo, *u kojem je smislu službenički odnos prirodan.* Kako Aristotel kaže, ovaj je odnos nuždan »poradi spasa — dia ten soterian«. Rieč spas (soteria) u prvom redu znači sačuvanje života. Ali, kako se iz samog izraza »koristi — sympherei«[2] razabire, treba to razumjeti i u širem značenju, te znači isto, što služiti udovoljavanju koje god potrebe. Zato su mogući i najrazličitiji takvi odnosi, koji idu za udovoljavanjem tolikih potreba. Ovih ima bezbroj. Sjetimo se samo nekih vrsta. Svatko treba hrane, da može živjeti. Tako i odiela i stana. Treba i pouke i zabave. Treba i nekoga, kome će dobro činiti bilo na materijalni ili na duhovni način. Treba i družtva, da može drugomu očitovati svoje misli i osjećaje. Sve se to po sebi razumije, a Aristotel i na raznim mjestima i kod raznih zgoda izričito priznaje. Tako izpitujući, da li onaj, koji je blažen ili potpunoma sretan, treba prijatelja, odgovara:[3] »Čini se, da je nezgrapno, sva dobra pripisivati sretnomu, a izuzimati prijatelje, koji su najveće vanjsko dobro. Osim toga, ako na prijatelja više spada dobročinstva izkazivati, negoli primati, to spada na dobroga i na krepost, dobro činiti; ako li je ljepše, dobro činiti prijateljima, negoli tuđincima, čestit čovjek trebat će onih, koji će dobročinstvo primati. Zato i pitaju, jesu li prijatelji nuždniji u nesreći ili u sreći, budući da onaj, koji je nesretan, treba dobročinitelja, a onaj, koji je sretan, treba nekoga, kome će dobro činiti. I nezgrapno je, sretnoga činiti samotnim, jer nitko ne bi želio u samoći posjedovati sva dobra; čovjek je naime za građanski i zajednički život određen po svojoj naravi.«

Jasno je, da niesu sve potrebe jednake. Hrana je bezuvjetno nuždna za uzdržavanje života. Slično, premda u manjem stepenu, odielo i stan. Pouka je nuždna, da se čovjek može usavršiti i sačuvati, što već ima. Zabava je nuždna, da život bude ugodniji. I djelokrug je nuždan, da čovjek može imati zadovoljstvo, da nije suvišan. Nuždan je i savjet i utjeha, da čovjek može lakše svladati sumnje i potežkoće. Zato je posve naravno, da postaju takve zajednice, kojima se udovoljava ovim potrebama. Ali u prvom redu nuždne su one zajednice, koje udovoljavaju životnim potrebama, t. j., koje idu za uzdržavanjem života. Zato su ove zajednice prirodne u prvom redu. Ali i ovdje treba primietiti, da ova potreba postoji samo obćenito govoreći, jer može netko odoljeti ovoj potrebi, kao oni, koji štrajkuju glađu; slično, kaošto može netko ostati neženja, premda obćenito govoreći ljudi teže za ženitbom. Osim toga i kod potrebe za uzdržavanjem života ostaje sloboda izbora, gdje će tražiti pomoć ili s kime će se složiti. Nadasve treba iztaknuti, da ova zajednica nije nerazrješiva poput bračnoga veza, jer se svrha ove zajednice postizava bez takve nerazrješivosti te bi ova samo škodila. Može se dogoditi, da je netko u nekom slučaju prisiljen, da kod nekoga traži pomoć, nuđajući rad za uzdržavanje. Ali prilike se mogu promieniti, te ne treba više ove pomoći. Ne valja ni to zaboraviti, da netko može u jednoj stvari trebati pomoći, a u drugoj pomagati onomu istomu, od kojega prima pomoć, ili nekomu drugomu ili raznim drugima.

[2] a 34

[3] Ethic. Nic. 9, 9; 1169 b 8—19

Isto tako je fikcija i čovjek, koji ne bi nikomu drugomu služio. Što dakle Aristotel kaže, da onaj, koji predviđa, po naravi upravlja; a onaj, koji tielom izvodi njegove osnove, da po naravi stoji pod njegovom upravom, ne smijemo generalizirati, kao da jedan čovjek uviek i u svemu predviđa ili stvara osnove, a drugi da uviek i u svemu samo izvodi ove osnove. Aristotel jednostavno kaže:[4] »Upravlja i gospoduje po prirodi, što je sposobno mišlju predviđati; a ono, što je sposobno tielom ovo izvesti, stoji pod upravom te je po prirodi podložno. Zato služi gospodaru i službeniku isto na korist« (to men gar dynamenon te dianoia prooran archon physei, to de dynamenon to somati tauta poiein archomenon kai physei doulon). Nikakvim znakom ne napominje, da si predstavlja nekoga, koji samo predviđa, i to uviek i u svemu; i drugoga, koji ne može ništa predviđati, nego samo tielom izvesti osnove onoga prvoga. Ničim ne napominje, da zamišlja nekoga, koji bi uviek i u svemu upravljao; a drugoga, koji bi uviek i u svemu samo izvađao osnove nekoga drugoga. Niti ikako pokazuje, kao da su ova ista dvojica uviek i u svemu među sobom združeni kao gospodar i sluga ili rob.

Zato *treba Aristotela tako razumjeti, kaošto odgovara istini.* A istina jest: Kad se radi o tom, da se izvede neko djelo ili da se udovolji nekoj potrebi, onda je naravno, da vodi onaj, koji može kazati, što treba učiniti i koja sredstva upotriebiti; a onaj drugi, koji ima sile, koje su nužne, da se osnove izvedu, treba da se dade voditi kod ovoga posla. Kod drugoga posla možda će obratno biti podieljeno znanje kao i sile, te će onda naravno voditi onaj, koji je kod prijašnjeg posla slušao, a drugi će naravno slušati.

Ne smijemo dakle onog izraza »physei — po naravi« tako tumačiti, kao da znači, da onaj čovjek ima takvu narav, gospodarsku ili službeničku ili robsku narav, nego u smislu »logički«. Tako i mi kažemo, da je posve naravno, da kod nekoga posla onaj vodi, koji može kazati, kako treba raditi; a da sluša onaj, koji nema onoga znanja, ali koji može izvesti, što mu drugi kaže. Pa ipak time nipošto ne tvrdimo, da ovo zahtieva narav jednoga i drugoga ove dvojice, koji se tako združuju za posao. Zato kod prievoda rieči »physei« ne smiemo dodati rieči »svojoj«, nego jednostavno »po naravi«, ili možemo dodati rieč »stvari«, ili kazati »naravno«. Na sve ovo treba dobro paziti, da ne bismo Aristotela krivo shvatili te mu pripisivali očito krivu nauku, kaošto je nauka, da je netko po svojoj naravi gospodar ili rob (despotes — doulos).

II. ŠTO JE PREMA ARISTOTELU »DOULOS« (ROB)

Prije nego Aristotel odgovori na ovo pitanje, *istražuje, što je uobće »doulos« (rob).* Postavio sam na prvo mjesto grčki izraz, da iztaknem sumnju, može li se posve izpravno prevesti izrazom »rob«.

[4] Polit. 1, 2; 1252 a 31—34

1. Aristotel ovako postupa. Najprije ustanovljuje činjenicu, da je *rob neka vrsta živog oruđa:*[5] »Razne su vrste oruđa. Jedno je bez duše, drugo ima dušu. Tako je kormilo kormilarevo oruđe, koje nema duše; a podkormilar je njegovo oruđe, koje ima dušu. Pomoćnik (hyperetes) je naime u vještinama neka vrsta oruđa. Tako je i vlastničtvo (ktema) oruđe, koje služi životu (pros zoen), ne samo pojedina stvar, koju posjedujemo, nego i sve zajedno (he ktesis) je neko množtvo (plethos) raznih oruđa. A rob je neko vlastničtvo pojedine stvari, koja ima dušu (ho doulos ktema ti empsychon), i kao jedno oruđe na mjestu mnogih, svaki je pomoćnik (kai hosper organon pro organon, pas ho hyperetes)«. Rob je dakle oruđe, jer je pomoćnik, a svaki je pomoćnik neka vrsta oruđa. Ali nije svaki pomoćnik rob, nego samo onaj, koji je vlastničtvo onoga, kojemu služi. Aristotel služi se izrazom »ktema«, koji znači neko stečeno vlastničtvo (od glagola ktaomai — steći). Rob je uviek nečije stečeno vlastničtvo. Iz toga sliedi, da prema Aristotelu onaj, koji nije ničije vlastničtvo, nije rob. A svako vlastničtvo predpostavlja određenog vlastnika. Ne može dakle biti rob onaj, koji nema određenog vlastnika. Kod toga treba točno odrediti, što znače ove rieči »vlastnik« i »vlastničtvo« — »ktema«. Kako se razlikuje vlastnik dieteta od vlastnika roba? Ili vlastnik žene od vlastnika robkinje? Ili vlastnik prijatelja od vlastnika roba? Ili vlastnik suradnika od vlastnika roba? Sve su to pitanja od presudne važnosti, koja se ne mogu mimoići, kad se izpituje, što je uobće rob. Na žalost, Aristotel ovih pitanja ne postavlja, nego dalje tumači, *kakvo je oruđe rob.*

On veli:[6] »Budući da se činjenje (poiesis) vrstom razlikuje od djelovanja (praxis), pa ipak i jedno i drugo traži razno oruđe, nužno se i ovo na isti način razlikuje. A život je djelovanje, a ne činjenje ili proizvađanje (ho de bios praxis, ou poiesis estin); zato je i rob pomoćnik u onim stvarima, koje se tiču djelovanja (dio kai ho doulos hyperetes ton pros ten praxin). A vlastničtvo pojedine stvari zove se kao i dio (to de ktema legetai hosper kai to morion). I dio naime nije samo dio nekoga drugoga, nego je posve drugoga; a slično i vlastničtvo pojedine stvari (to te gar morion ou monon allou esti morion, alla kai holos allou; homoios de kai to ktema). Zato je robov gospodar samo gospodar, a nije njegov; a rob je ne samo gospodarov rob, nego i posve njegov (dio ho men despotes tou doulou despotes monon, ekeinou d'ouk estini, ho de doulos ou monon despotou doulos estin, alla kai holos ekeinou).« Promotrimo pomno, što Aristotel kaže. On predpostavlja kao poznatu i priznatu činjenicu, da su činjenje (proizvađanje) i djelovanje, kojim se ništa ne proizvađa, dvie razne vrste djelatnosti. Isto tako predpostavlja kao poznatu i priznatu činjenicu, da se za razne vrste djelatnosti treba služiti raznim vrstama oruđa, jer oruđe mora odgovarati djelu, kojemu

[5] Polit. 1, 4; 1253 b 27—33
[6] Polit. 1, 4; 1254 a 5—17

služi. Onda postavlja pitanje, kojoj vrsti djelatnosti pripada (ljudski) život. Njegov je odgovor, da je (naš) život neko djelovanje, a ne proizvađanje. Time jamačno Aristotel neće da kaže, da onaj, koji živi, ne može ništa proizvesti, nego da proizvađanje predpostavlja život, a da ga ne sačinjava. Lako ćemo ovo priznati. Ali nije tako lako vidjeti, kako iz toga sliedi, da je rob pomoćnik u onim stvarima, koje se tiču djelovanja, a ne proizvađanja. Svaki čovjek, pa i rob, očevidno štošta proizvodi. Kako dakle, da rob ne bi mogao služiti u onim stvarima, koje se odnose na proizvađanje? Aristotelov odgovor na ovo pitanje imademo tražiti u tome, što sliedi. On veli, da je vlastničtvo pojedine stvari poput nekog diela svoga vlastnika; a rob je vlastničtvo svoga gospodara; prema tome je rob dio svoga gospodara. Dio nije samo dio nekoga drugoga, nego je posve njegov. Budući da je i vlastničtvo pojedine stvari dio svoga vlastnika, zato je i ova stvar posve njegova. Zato je i rob dio svoga gospodara i posve njegov, jer je njegovo vlastničtvo. Naprotiv vlastnik nikako ne pripada svome vlastničtvu, kao ni cjelina svome dielu. Zato ni gospodar nikako ne pripada svome robu, dok rob podpuno pripada svome gospodaru kao njegov dio i njegovo vlastničtvo.

2. *Čitavo se ovo Aristotelovo izvađanje osniva na predpostavci, da dio posve pripada onomu, čiji je dio, a vlastničtvo pojedinih stvari da je dio svog vlastnika, i da je rob vlastničtvo svoga gospodara.* Ako ikada, ovdje treba *što pomnije izpitati smisao predpostavki i njihovu valjanost,* budući da o njima ovisi nauka o robstvu.

Što dakle znači: dio posve pripada onomu, čiji je dio? Znači li prema Aristotelu to, da ono, što je nečiji dio, ne može biti dio ničega drugoga? Jamačno može isti čovjek biti dio ili član raznih družtava. Hoće li Aristotel da kaže, da ono, što je dio, ne može imati nikakve posebne djelatnosti, izvan zajedničke čitave cjeline, kojoj pripada? I to je očito krivo, jer član družtva ima svoju djelatnost, koja nikako ne pripada i ne služi družtvenoj zajednici. Niti je Aristotel mogao htjeti kazati, da dio ne može imati nikakvih prava neovisno o cjelini, kojoj pripada kao dio ili član. Bez sumnje član obitelji ili kojegod druge zajednice ima svoja prava, što postoje neovisno o obitelji ili drugim zajednicama, kojih je član ili dio. Da Aristotel sve ovo znade i priznaje, o tom nema sumnje. Ako li je Aristotel htio da kaže, da dio kao takav posve pripada cjelini, onda je to istina. Član pripada posve svojoj zajednici. Član mora vršiti svoje članske dužnosti, koje su određene svrhom i prirodom dotične zajednice ili družtva. Ali član ne treba da radi samo za dotičnu zajednicu, nego i za koju drugu zajednicu, kojoj također pripada, pa i za samoga sebe. Vlastiti interesi i interesi raznih zajednica nijesu nužno u neskladu među sobom, nego se mogu liepo složiti. Makar čovjek bio samo jedan prema svome subjektu, ipak se njegove dužnosti i prava među sobom razlikuju i odnose na razne subjekte, ljude i družtva.

Isto tako treba razlikovati, što Aristotel kaže, da rob posve pripada svome gospodaru. Drugo je rob kao rob, a drugo rob kao čovjek ili kao pripadnik neke zajednice. Rob kao rob je čovjek s posebnim dužnostima, koje ima prema gospodaru, vršiti za njega neka djela. Kažem neka djela, jer jamačno ne može za njega obavljati sva djela. Ne može za svoga gospodara ili na mjestu njega misliti i htjeti, spavati ili bdjeti, i drugih djela, kojih nitko ne može vršiti preko drugoga. Što dakle Aristotel kaže, da rob posve pripada svome gospodaru, ne može značiti, da mora sve, što radi, raditi za svoga gospodara. Očito ne treba za gospodara raditi ni to, čega ovaj ne zahtieva. Makar dakle rob bio vlastničtvo svoga gospodara, ipak ne može imati dužnost, sve raditi za svoga gospodara; prema tome niti ne treba, da bude na sve spreman.

Što Aristotel kaže, da je svako vlastničtvo, dakle i rob, dio svoga gospodara, svakako ne može značiti, da je vlastnik sastavljen od svojih posjeda, svojih novaca i kuća i robova. Posjed ne može biti sastavni dio svoga vlastnika, niti se može dobar gospodar sastojati od loših robova. Ako se dakle kaže, da je vlastničtvo, pa i rob, dio svoga gospodara, ovo se smije razumjeti samo u nekom prenesenom smislu. Aristotel ne daje nikakva objašnjenja, nego jednostavno izvodi definiciju roba.

3. On *postavlja ovu definiciju roba:*[7] »Koja je dakle priroda robova i koje značenje, jasno je iz ovoga, što je rečeno. Onaj naime, koji nije svoj po prirodi, nego drugoga, ali je čovjek, po prirodi je rob. A drugoga je čovjek, koji je stečeno vlastničtvo, premda je čovjek. A stečeno je vlastničtvo oruđe, koje služi za rad te je odieljeno«. T. j. rob je neka vrsta oruđa, kojim se gospodar može služiti za rad. Od drugih se vrsta oruđa razlikuje time, što je rob čovjek. Kaošto oruđe ne radi u svoje ime, tako ni rob. Kaošto je oruđe posve drugoga, a ne svoje, tako i rob. Aristotel ne izpituje i ne spominje nikakvih granica u kojima je rob samo oruđe svoga gospodara. Niti određuje, za koje poslove gospodar smije upotriebiti svog roba. Niti nam kazuje, da li se sve, što rob radi, pripisuje gospodaru, te je ovaj za sve odgovoran, što rob radi. Niti upozorava na razliku, koju je bio spomenuo kod pitanja, može li biti prijateljstvo između gospodara i roba:[8] »Nema prijateljstva niti prava prema stvari, koja nema duše. Ali ni prema konju ili volu, niti prema robu kao robu, jer nema ništa zajedničkoga. Rob je oruđe, koje ima dušu, a oruđe je rob, koji nema duše. U koliko je rob, nema prijateljstva prema njemu, ali u koliko je čovjek. Svaki čovjek ima neko pravo prema svakomu, s kojim može imati zajednički zakon i ugovor. Može dakle imati prijateljstvo, u koliko je čovjek«. Aristotel dakle razlikuje roba pod dva vidika: u koliko je rob, i u koliko je čovjek. Priznaje

[7] Polit. 1, 4; 1254 a 13—17
[8] Ethic. Nic. 8, 13; 1161 b 1—8

dakle, da je rob čovjek i da ima sva prava, koja pripadaju čovjeku kao takvomu. Ne prikazuju dakle podpunu Aristotelovu misao, koji samo spominju rieči, da je rob oruđe, koje ima dušu, a izostavljaju što Aristotel odmah dodaje, da je rob čovjek, i da kao takav ima svoja prava, pa i na prijateljstvo sa svojim gospodarom.

III. JE LI ITKO PO PRIRODI ROB

Pošto je Aristotel postavio definiciju roba, odmah prelazi na pitanje:[9] »Poslie toga treba promatrati, *da li je itko po prirodi takav (t. j. rob) ili ne, i da li je za nekoga bolje i pravedno, da robuje ili ne; da li je naprotiv svako robstvo protiv naravi*«. Odgovara najprije ukratko (a 20—21): »Nije težko, razumom uvidjeti i upoznati iz toga, što se zbiva«.

1. *Aristotelovo mišljenje.* Za svoje mišljenje, da se robstvo ne protivi uviek naravi, niti da je uviek za roba štetno i nepravedno njegovo stanje, *navodi ove razloge:* Prvi je posve obćenite prirode:[10] »Vladati i biti pod vladom nije samo jedna od nuždnih stvari, nego i koristnih, te se odmah od rođenja neke stvari razilaze tako, te jedne stoje pod vladom, a druge da vladaju«. Aristotel ovdje govori posve obćenito, a ne samo o ljudima, te ne smijemo njegove misli prevesti, kao da su prema njemu nekoji zato rođeni, da stoje pod vladom, a drugi da vladaju. Aristotel upotrebljava srednji rod, a ne mužki (enia, a ne enioi). Još manje Aristotel ovim riečima tvrdi, da nekoji odmah od svoga rođenja imaju dužnost, drugomu služiti u svemu, a ovaj da se može njima služiti u svemu. Da mrtvo oruđe može stajati samo pod upravom nekoga, koji se njime služi, to je očita istina; ali da može i neki čovjek biti samo kao mrtvo oruđe drugoga čovjeka, ovo nije jasno. Aristotel navodi drugi razlog, koji je opet posve obćenite naravi:[11] »Koja se god stvar sastoji od više toga, te postaje nešto jedno, bilo iz suvislih bilo iz raztavljenih dielova, vidi se u svakoj ono, što vlada, i ono, što stoji pod vladom«. I ovdje Aristotel upotrebljava srednji rod (to archon — to archomenon), a ne mužki (ho archon — ho archomenos). Smisao je dakle njegovih rieči ovaj: Gdje se god nalazi neko jedinstvo između više toga ili više sastavnih dielova, nalazi se neko počelo jedinstva i nešto ujedinjeno. Bez sumnje ovo vriedi posve obćenito, pa i tamo, gdje nema nikakva robstva; i u posve slobodnim družtvima. Ali Aristotel još ne spominje ljudskih zajednica, nego na dosadanja obćenita promatranja nadovezuje refleksije o redu, koji vlada u živom biću, napose u čovjeku; koji je red koristan, a koji štetan po dotično biće:[12] »Životinja sastoji se od duše i tiela, od kojih jedno po naravi vlada, a drugo stoji pod vladom. U prirodnim stvarima treba odnose promatrati, kad još nijesu

[9] Polit. 1, 5; 1254 a 17—20
[10] a 21—24
[11] a 28—33
[12] a 34—b 10

pokvarene. Zato treba promatrati kod onoga čovjeka, koji je najbolje razpoložen prema tielu i prema duši, na kojemu je ovo jasno. Kod zlih naime ili kod onih, koji su zlo razpoloženi, čini se, da često puta tielo vlada dušom, jer je ova zlo i protiv prirode razpoložena. Najprije dakle možemo, kako rečeno, u životinji promatrati i gospodarsku i građansku vladu, jer duša vrši nad tielom gospodarsku (despotičnu) vlast, a razum (nous) nad požudom vrši građansku (političku) i kraljevsku vlast. U tome je jasno, da je za tielo i naravno i koristno, što stoji pod vlašću duše; i za trpni dio, da stoji pod vlašću razuma i onoga diela, koji ima razum; a obratno, da je svakomu štetno. Kod čovjeka opet i kod ostalih osjetnih bića isto tako«.

Sve je istina, što Aristotel kaže o odnosu između duše i tiela, između razuma i požude. Ali ovo još ne dokazuje, da može između ljudi postojati isti odnos. Zato Aristotel počima izpoređivati i razne vrste životinja među sobom, najprije domaće i divlje, onda mužko i žensko:[13] »Domaće su životinje po prirodi bolje od divljih, pa ipak je za njih bolje, da stoje pod čovjekovom vlašću, jer se tako spasavaju. Osim toga mužko je prema ženskome bolje po prirodi, a žensko slabije; ono vlada, a ovo stoji pod vlašću«. Niti time Aristotel još nije dokazao, da može po prirodi jedan mužki biti rob drugoga mužkoga.

Napokon Aristotel postavlja i ovu tezu:[14] »Na isti način treba da bude i kod svih ljudi«, t. j. da jedni vladaju, a drugi da su podložni. Evo, koji treba da služe, ili za koje je barem bolje i koristnije, da su drugomu podložni:[15] »Koji se dakle toliko razlikuju, koliko duša od tiela, i čovjek od zvieri, ovi su po prirodi robovi, kojima je bolje, biti pod vlašću, ako je i onima, o kojima je bilo rečeno. A na ovaj su način raspoloženi svi oni, kojih rad stoji u uporabi tiela, te je ovo najbolje, što mogu. Po prirodi je rob onaj, koji može biti drugoga, pa zato i jest drugoga; i onaj, koji ima razuma toliko, te zamiećuje, a ne da ima. Druge naime životinje služe poradi bolova, a ne zato, što razumiju. I uporaba malo mienja, jer i jedni i drugi obavljaju tielom nuždnu pomoć, i robovi i domaće životinje. Priroda ide dakle i za tim, kako bi učinila i tjelesa različitim, koja imaju slobodni i robovi. Jedna su jaka za nuždnu uporabu, a druga su pravilna i nekoristna za takve poslove, ali koristna za građanski život. I ovaj se dieli na uporabu u ratu i u miru. Ali često zbiva se i protivno, da naime jedni imaju tjelesa slobodnih, a drugi duše. Jasno je ovo, da bi svi kazali, neka svi ostali služe onima, kojih se tjelesa razlikuju od drugih, kao slike bogova. Ako li je ovo istina glede tjelesa, mnogo je pravednije glede duše tako razlikovati. Ali nije jednako lako gledati ljepotu duše, kao tiela. Da su dakle nekoji po prirodi

[13] b 11—14
[14] b 15—16
[15] Polit. 1, 5; 1254 b 16—1255 a 2

slobodni, a drugi robovi, jasno je, za koje je koristno i pravedno robovanje«.

2. *Naše primjetbe.* Aristotel dakle kaže, da ima ljudi, koji su od prirode dobili jako tielo, a malo razuma; drugi opet slabo tielo, a jak razum. Između ove dvie vrste ljudi prema Aristotelu naravno postoji odnos roba i gospodara: tko je od prirode dobio jako tielo, a slab razum, naravno robuje onomu, koji je od prirode dobio slabo tielo, a jak razum. Aristotel govori o skrajnjem slučaju, gdje je netko od prirode dobio jako tielo, ali razuma tako malo, da jedva razumije, što mu se kaže ili naređuje. Ne treba dokazivati, da takav čovjek ne može živjeti samostalno, nego da treba nekoga, koji će se za njega brinuti, a kojemu će za uzvrat služiti. Aristotel ne izpituje, što vriedi za onaj slučaj, kad razlika između razuma jednoga i drugoga nije tako izrazita, ili kad je netko od prirode primio i jako tielo i jak razum, drugi opet uz slabo tielo i slab razum. Niti iztražuje slučaj, gdje se nečiji razum razvija i izobrazuje, te polagano i nadmašuje svoga gospodara. Slično se može i tielo razvijati. Pa i nazadovati može i razum i tielo.

Aristotel si ovdje predstavlja neko posve zaostalo ili zakržljalo ljudsko biće. Jamačno robovi obično niesu bili tako zaostali ili zakržljali, inače ne bi bili mogli obavljati svih posala za svoje gospodare, te su se ovi mogli baviti samo politikom i zabavama. Zato svojom predpostavkom, da kadkada postoji slučaj, gdje netko ima jako tielo, a slab razum, svakako nije dokazao, da mogu ili moraju biti robovi i oni, koji imaju jak i dobro razvien razum. Bez sumnje su mnogi grčki gospodari bili manje daroviti i manje sposobni, nego li njihovi robovi. Pa i sam Aristotel priznaje, da se često puta dogodi protivno:[16] »Često se puta dogodi protivno, da naime jedni (robovi) imaju tjelesa slobodnih, a drugi (robovi) da imaju duše (slobodnih)«. Što treba u ovom slučaju učiniti, treba li takve robove proglasiti slobodnima ili ne, o tom Aristotel ništa ne kaže.

Osim toga mogao je netko postati robom posve neovisno o svojim razumskim sposobnostima ili nesposobnostima, samo zato, što nije izplatio svojih dugova, a osobito što je u ratu bio uhvaćen. Isto tako mogao je netko bez ikakve promjene svojih sposobnosti postati opet slobodnim, bilo time što mu je gospodar poklonio slobodu ili što ga je netko odkupio ili što se sam oslobodio. Sam je Aristotel u svojoj oporuci poklonio svojim robovima slobodu.[17] On je uobće mišljenja:[18] »Bolje je, svim robovima kao nagradu obećati slobodu« (beltion pasi tois doulois athlon prokeisthai ten eleutherian). Očito je, da Aristotel onaj izraz (physei — po prirodi) ne razumije tako, kao da izrazuje bit, koja je nepromjenljiva, nego samo u onom smislu, koji smo već prije

[16] Polit. 1, 5; 1254 b 32—34
[17] W. Jaeger, Aristoteles, Berlin 1923, str. 344—345
[18] Polit. 7, 10; 1330 a 32—33

spomenuli: prirodno, tj. logično, ali ne nuždno. Tako i mi kažemo, da je posve prirodno, da onaj, koji ima manje sposobnosti za upravljanje, traži kod drugoga službu, premda time ne postaje rob.

3. *Aristotelov stav prema protivnicima robstva. Da ovo naše shvaćanje odgovara Aristotelovoj misli, razabireno i iz njegova stava prema protivnome mišljenju.* On veli:[19] »Pa i oni, koji tvrde protivno, pravo govore, što nije teško vidjeti. Na dva se naime načina zove robovanje i rob, jer je netko i prema zakonu rob i u robstvu; a zakon je neki dogovor, u kojem kažu, da pripada pobjedniku, što je u ratu nadvladao. Ovo pravo mnogi, koji na govornički način pišu o zakonima, opisuju kao očitu nepravdu, kao da je silovito, ako će moći biti rob i pod vlašću, tko je silom svladan, premda može biti silom svladan i onaj, koji je prema sposobnosti bolji. I neki misle ovako, drugi onako, i među mudrima. Razlog je ove sumnje i razlike u nazorima taj, što i krepost, koja je stekla vodstvo, može biti silom svladana; a u drugu ruku ono, što nadvladava, uviek ima nadmoć u nekom dobru. Tako se čini, da sila nije bez kreposti, nego da se sumnja odnosi samo na pravo. Zato se nekima čini, da je pravo blagohotnost; drugima opet, da je upravo ovo pravo, da bolji vlada, budući da su razlozi oprečni te prema tome ne zahtievaju niti nešto nasilno niti uvjeravaju svojom snagom, da ne treba da vlada i gospoduje, što je bolje prema kreposti. Posve se suprotstavljaju pravu, kako misle, budući da je zakon neko pravo, što ratno robstvo smatraju pravednim, a ujedno osuđuju. Događa se naime, da početak ratova nije pravedan; a za onoga, koji nije dostojan, da robuje, neće nigdje nitko kazati, da je rob. Inače će se dogoditi, da će se smatrati robovima i robskoga podrietla oni, za koje se čini, da su najplemenitijega podrietla, ako budu slučajno uhvaćeni i prodani. Zato neće da njih zovu robovima, nego samo barbarima. Ali kada tako govore, ništa drugo ne traže, nego li ono, što je po naravi rob, što smo na početku kazali. Nuždno naime treba kazati, da su neki svagdje robovi, a neki nigdje; a isto tako i glede plemstva. Sami sebe smatraju plemićima ne samo kod kuće, nego svagdje; a barbarima samo kod kuće. Uvjereni su dakle, da je nešto naprosto plemenito i slobodno, a drugo da nije takvo naprosto«. Kao temelj ovog uvjerenja Aristotel označuje:[20] »Kada tako govore, ničim drugim ne razlikuju roba od slobodnoga nego li krepošću i zloćom; isto tako i dobroga i slaboga roda pripadnika. Traže naime, da se od dobrih rađa dobar, kao od čovjeka čovjek, i od životinje životinja«. Ali primiećuje, da ovo pravilo ne vriedi uviek:[21] »Priroda teži za tim, da ovo čini često puta, ali ne može«. Aristotel ne kaže, da priroda teži za tim, da uviek, nego samo čestoputa (pollakis) dobri roditelji imaju dobru djecu, a zli zlu. Ali priznaje, da se ovo niti čestoputa ne događa.

[19] Polit. 1, 6; 1255 a 3—36
[20] Polit. 1, 6; 1255 a 38—b 2
[21] b 3—4

Aristotelove misli, koje smo čuli, treba dobro promotriti. Priznao je, da nije sve jedno, je li netko bio zarobljen u pravednom ili u nepravednom ratu. Tko vodi nepravedan rat, jamačno nema prava, svojim protivnicima oduzimati slobodu, jer imaju pravo, odupirati se nepravednoj navali. Što dalje veli, da je pobjednik uviek nekako bolji od pobiđenoga, sigurno neće da time kaže, da je naprosto bolji, nego samo u nekom pogledu, bilo u fizičkoj sili ili u prievari ili drugim sposobnostima, o kojima ne ovisi vrlina i dobrota naprosto, moralna dobrota ili krepost u strogom smislu. Znao je Aristotel, da u grčkoj poviesti niesu uviek Grci pobiedili u ratovima s Perzijancima. Da Aristotel nije smatrao svaki pobjednički rat pravednim, ovo je izrazio kasnije značajnim riečima:[22] »Niti spada na liečnika niti na kapetana, da nagovara ili sili, onaj bolestnike, ovaj pomorske putnike. Pa ipak mnogi misle, kako se čini, da je nasilno gospodstvo isto, što dragovoljno (primljeno). Ono, što sami prema sebi smatraju nepravednim ili štetnim, ne stide se, vršiti prema drugima. Oni zahtievaju, neka se njima vlada pravedno, a sami se prema drugima ne brinu ni za kakvo pravo«. Očito je, da Aristotel ne priznaje svakomu pobjedniku pravo, lišiti svoje protivnike slobode i učiniti ih robovima, pa niti pod izlikom, da je to za njih dobro, kaošto ni liečnik ne smije siliti bolestnika, da ga izlieči. Što dakle Aristotel kaže, da je nekima prirodno, da budu robovi, to ne znači, da oni, koji su sposobniji, imaju pravo, njima gospodovati, a ovi dužnost, njima se pokoravati, odričući se svake svoje slobode. Napokon treba zabilježiti i ono Aristotelovo uvjerenje, jamačno stečeno na temelju izkustva, da podrietlo ne odlučuje uviek o sposobnostima, gospodskim ili robskim, nego da često puta plemeniti i gospodski roditelji imaju djecu, koja su posve zaostala, pa se ipak ne smatraju robovima. Sve ovo treba uvažiti, da se izpravno shvati Aristotelov izraz »neki su po prirodi gospodari, a drugi robovi«.

Iz razloga, koji su bili navedeni i sa strane onih, koji brane, i onih, koji zabacuju mnienje, da su neki po prirodi gospodari, a drugi robovi, Aristotel izvodi ovaj konačni zaključak:[23] »Da sumnja dakle ima svoj razlog, i da niesu jedni po naravi robovi, a drugi slobodni, ovo je jasno. Isto tako, da između nekih postoji ova razlika zato, jer jednima koristi, što su robovi, a drugima, što su gospodari; i da je pravo, i da nuždno jedno stoji pod vlašću, a drugo vlada na onaj način vlasti, koji odgovara prirodi. Ali loše gospodovanje bez koristi je za obojicu. Isto naime koristi dielu i cjelini, tielu i duši. A rob je neki dio svoga gospodara, kao neki dio, koji ima dušu, ali koji je tielom od njega odieljen. Zato je i neko prijateljstvo između roba i gospodara obojici koristno, onima, koji su po prirodi sklopili svoj odnos.

[22] Polit. 7, 2; 1324 b 29—36
[23] Polit. 1, 6; 1255 b 4—15

A drugima, koji niesu na ovaj način postali među sobom robom i gospodarom, nego prema zakonu i silom, protivno«.

Aristotel dakle na svršetku svoje razprave o pitanju, jesu li neki po prirodi robovi, a drugi slobodni, postavlja tri teze. Prva teza: Nema takve prirodne razlike. Druga teza: Mogu razni ljudi sklopiti među sobom odnos roba i gospodara, ako ovo traži njihova uzajamna korist. Treća teza: Netko može postati robom i protiv svoje volje, zakonom i silom. Odatle izvodi, da postoji između jednog i drugog robstva velika razlika glede prijateljstva: dragovoljno robstvo može biti skopčano s prijateljstvom, ali prisilno robstvo ne. Zašto ne može biti, ne kaže izričito; ali na temelju njegove razprave o prijateljstvu možemo razumjeti, da zato, što onaj, koji je silom zarobljen ne može ljubiti svoga gospodara.

4. *Što dakle Aristotel misli. Vidimo, da nije istina, što se toliko puta tvrdi, kao da su prema Aristotelu jedni po svojoj naravi robovi, a drugi gospodari.* On samo kaže, da uzajamna korist često puta zahtieva, da jedan traži gospodara, a drugi roba. Ali zato bismo bolje preveli grčku rieč »doulos« sa »službenik«, nego li sa »rob«, osim za one, koji su silom podloženi drugomu na službovanje. Tako i danas razlikujemo između službenika ili sluge i zarobljenika, osobito ratnog zarobljenika i robijaša, koji je osuđen na prisilni rad. Drugoga samo u prenesenom smislu zovemo katkada robom, kada naime hoćemo da iztaknemo, kako netko nerado i težko poput roba vrši svoju službu.

Još jednu činjenicu treba spomenuti, koja nas potvrđuje u našem shvaćanju. Aristotel više puta kaže, da je jedan po prirodi (physei) rob, a drugi gospodar, ali nikad ne kaže, da je po »svojoj« (heautou) prirodi takav, nego bez ove zamjenice. Zato ne smiemo ni u prievodu dodati ove zamjenice, nego moramo jednostavno kazati: po naravi ili po prirodi, ili još jasnije: naravno ili prirodno, posve naravno ili posve prirodno, makar ne nuždno.

Isti smisao predpostavlja Aristotelova nauka o razlici između gospodarskoga i robskoga znanja. Pošto je ustanovio, što je rob, i u kojem značenju možemo kazati, da su neki po naravi robovi, a drugi gospodari, izpituje, koje znanje treba da ima rob, a koje gospodar kao takav:[24] »Biti će i gospodarsko i robsko znanje. Robsko n. pr. ono, koje je netko naučavao u Sirakuzi, jer je tamo netko za plaću naučavao djecu, kako treba vršiti po redu razne službe. Takvo će biti obično i računstvo, kaošto i kuhačka vještina i druge slične vrste posluživanja, jer je jedno častnije od drugoga, drugo opet nuždnije, a prema poslovici rob može zamieniti roba, gospodar gospodara. Svako je dakle takvo znanje robsko; a gospodarsko je znanje ono, koje se odnosi na uporabu robova, jer gospodar nije time, što je posjednik robova, nego što se njima služi. Ali ova znanost nema ništa velikoga ni

[24] Polit. 1, 7; 1255 b 22—37

sjajnoga, jer gospodar mora znati robu zapoviedati, što ovaj treba da znade učiniti. Oni dakle, koji se mogu osloboditi ovoga tereta, prepuštaju ga upraviteljima, a sami se bave politikom ili filozofijom«.

Od znanja, koje mora imati gospodar i rob kao takav, Aristotel razlikuje znanje, koje se odnosi na sticanje. On veli:[25] »Znanje, koje se odnosi na sticanje, razlikuje se od obje ove vrste, kao pravedno znanje, budući da se odnosi na neki rat ili na lov«. Kod rata i kod lova treba paziti na pravdu, kao i kod sticanja dobara, i obratno. Aristotel ovo predpostavlja kao istinu, koja se po sebi razumije te je obćenito priznata tako, da je ne treba dokazivati. Lako razumiemo, zašto znanje sticanja nije istovjetno sa znanjem, niti sa gospodarskim niti sa robskim znanjem. Sticanje naime nije niti upravljanje niti izvađanje, a gospodar kao takav upravlja, rob izvodi. Ali i gospodar i rob može imati znanje sticanja pod drugim vidikom, a ne kao gospodar ili rob.

Svoju razpravu Aristotel kratko završuje riečima:[26] »O robu i gospodaru neka je dakle ovako određeno«. Kako? Koja je dakle Aristotelova nauka o robstvu? Što tvrdi, a čega ne tvrdi, nego mu se krivo pripisuje, ovo možemo na svršetku naše razprave odrediti. Temelj, na kojem je sagradio svoju filozofiju robstva, kao i uobće družtvenoga života, je činjenica, da su ljudi jedni na druge navezani te nitko nije sam sebi dovoljan. Svatko treba nekoga drugoga. Ove su potrebe najrazličitije vrste, kojima se udovoljava raznim oblicima družtvovnog života. Zajednica između gospodara i roba osniva se na tome, što jedni imaju razumske sposobnosti, ali im ne dostaje tjelesnih sila; drugi obratno imaju dosta tjelesne snage, ali manje razuma. Aristotel ne spominje drugih velikih razlika, koje isto tako stvaraju neku ovisnost jednoga od drugoga, kao bogatstvo i siromaštvo, mnogi prijatelji i osamljenost. Jamačno ovdje, kod izpitivanja podrietla robstva, Aristotel ne zalazi u ono konkretno promatranje i opisivanje životnih prilika, koje s tolikim udivljenjem i veseljem slušamo na bezbrojnim mjestima njegove filozofije ljudskoga života, t. j. u njegovoj Etici i Politici, kamo spadaju i najljepši dielovi njegove Retorike. Čini se, kao da mu tema nije bila simpatična. Zato je želio, neka se svim robovima obećaje sloboda, barem kao nagrada za njihovu vjernost. Ovoj njegovoj želji odgovara i njegovo opravdavanje robstva, koje je postojalo u njegovo vrieme. Razlozi naime, koje navodi kao neko opravdanje robstva, ne dokazuju više, nego li to, da je službenički odnos prirodna ustanova, a ne da službenici moraju gubiti slobodu, niti da gospodar može sa svojim službenicima ili robovima postupati kako mu drago, kao da ovi nemaju nikakva prava. Niti ikako napominje, čiji bi bio rob onaj, koji je od rođenja ili kasnije dobio jako tielo, a manje razuma. Da li roditelji s njime mogu ili čak i moraju po-

[25] Polit. 1, 7; 1255 b 37—39
[26] b 39—40

stupati kao s robom ili ga prodati, o tom Aristotel ne govori. Bez sumnje roditelji prema Aristotelu nijesu dužni lišiti slobode svoje diete, koje ima zdravo i jako tielo, a razumom zaostaje. Dapače, ako su roditelji bogati, moći će takvo diete provoditi i gospodski život i služiti se robovima, koji će biti inteligentniji od njega. Ako li roditelji nijesu bogati, ili ako nema nikoga, koji bi ga držao kod sebe te se za njega brinuo, morat će tražiti službu kod nekoga, kojemu će moći biti od koristi, a koji će se zato brinuti za njegove potrebe. Gospodar morat će se dobro za njega brinuti, jer ovo zahtieva uzajamna korist, kako Aristotel veli. Da se onaj, koji traži kod drugoga službu, mora lišiti svoje slobode i svakog osobnog prava, Aristotel nikako ne napominje. Svi oni razlozi, koje navodi, promatrajući i životinje i čovjeka, dokazuju samo to, da je kod svake zajednice i zajedničkoga djelovanja nuždno neko vodstvo; a ne dokazuju, da vodstvo uništava svaku slobodu. Prema Aristotelu gospodarsko-službenički odnos potječe iz uzajamne koristi, koja sigurno ne bi postojala, kad bi službenik morao sve žrtvovati, a da gospodar ne bi trebao udovoljavati njegovim potrebama. Aristotel ovo i priznaje, kad kaže, da je loše gospodovanje na štetu i gospodaru i robu. Što dakle prema njemu rob ima ovo posebno svojstvo, da nije samo čovjek, nego i nečije vlastničtvo, ne znači, da gospodar može sa svojim robom postupati kao s životinjom, koju može bez nepravde i ubiti. Robu ostaju sva prava, koja mu pripadaju kao čovjeku, dapače i pravo na prijateljstvo sa svojim gospodarom. Ne znači dakle posjedovanje roba isto kao posjedovanje životinje ili koje nežive stvari. Aristotel ne tumači, u čemu stoji posjedovanje roba, u kojim pravima i dužnostima sa strane gospodara i roba. Njegov se glavni interes kreće oko pitanja, da li uobće neki čovjek može postati vlastničtvom ili posjedom nekog drugog čovjeka; da li se to ne protivi prirodnom pravu; da li nije štetno po roba. Budući da predpostavlja, da rob nije lišen svakog prava, zato mu se čini, da se robstvo ne protivi nuždno prirodnomu pravu niti robovoj koristi. Ipak ne postavlja ove svoje teze kao sigurno izpravne. Preostaje pitanje, kako netko može postati tuđim vlastničtvom Aristotel spominje samo jedan način: zakon, osobito onaj, koji se tiče ratnih zarobljenika. Ali priznaje, da niti ovi nijesu nuždno robovi zato, što su pobieđeni i uhvaćeni. Da bi netko mogao biti poradi kojega zločina osuđen na robstvo, o tom Aristotel ne govori. Niti ne spominje mogućnosti, da bi roditelji prodali svoju djecu kao robove. Niti da bi netko mogao sam dragovoljno postati robom. Niti da bi netko smio silom drugoga učiniti robom.

IV. POVJESTNIČARI O ARISTOTELU

Pošto smo svestrano promotrili, što Aristotel sam kaže, i kako sam sebe tumači, lako ćemo prosuditi, jesu li izpravni prikazi njegove nauke, što ih nalazimo kod raznih, pa i najuglednijih prikazivača Aristotelove misli.

1. *Ed. Zeller, najslavniji povjestničar grčke filozofije, ovako prikazuje Aristotelovu nauku o robstvu:*[27] »Robstvu posvetio je Aristotel posebnu pažnju, u jednu ruku, da istraži, je li nuždno i opravdano; u drugu ruku, da odredi, kako treba s robovima postupati. Da je robstvo nuždno, ovo izvodi iz same prirode kućne zajednice, jer njezine potrebe traže ne samo takvo oruđe, koje nema života, nego i živo i razumno oruđe. A oruđe je vlastničtvo onoga, koji se njime služi. Da bude dakle kućna zajednica podpunoma uređena, nuždni su i ljudi, koji su vlastničtvo gospodarevo, naime robovi. Da je ovo vlastničtvo i pravedno, da je robstvo osnovano ne samo pozitivnim zakonom, kako su već tada neki tvrdili, nego da počiva i na prirodi, naš filozof hoće da dokaže iz činjenice, da su prirodne sposobnosti ljudi različite. Oni, koji su po prirodi sposobni samo za tjelesne poslove, stoje, kako se dolikuje, pod vlašću onih, koji su sposobni duhovne djelatnosti, jer ovi stoje iznad onih, kao bogovi nad ljudima, ili kao ljudi nad životinjama. Dapače Aristotel tvrdi, da je priroda zapravo htjela obojicu (gospodara i roba) razlikovati u tjelesnom pogledu, i da je samo neka nepravilnost, ako jedni imaju dušu, a drugi tielo slobodnih. Budući da je obično u istinu ovaj odnos između barbara i Helena, oni su rođeni robovi ovih. Aristotelu se dakle čini, da nije samo robstvo opravdano, nego i rat za sticanje robova, dok se robstvo ograničuje na one, koji su od naravi za to određeni. Istom onda nije više pravedno, ako takvi postaju robovima, koji po svojoj prirodi treba da vladaju. Ako se s ratnim zarobljenicima postupa jednostavno kao s robovima, Aristotel toga ne može odobravati, jer i najbolji mogu biti uhvaćeni, pa i oni, koji su bili posve nepravedno napadnuti. Prema ovim se načelima mora dakako ravnati odnos između gospodara i roba. Ako žena ima nevaljanu (ungültig), dječak nepotpunu (unvollendet) volju, rob nema nikakve volje. Njegova je volja u njegovu gospodaru. Poslušnost i uporabivost za službu jedina su krepost, koje je sposoban. Da robu kao čovjeku mora pripadati i neka posebna krepost, Aristotel istina, priznaje. Ali odmah dodaje, da ovo može kod njega biti samo u veoma malenom stepenu. Isto tako preporučuje blago i čovječno postupanje prema robovima. Od gospodara traži, neka ih odgoji za krepost, koje su sposobni, te mu savjetuje, obećati im slobodu kao nagradu za dobro vladanje. Ipak neka bude gospodareva vlast u cjelosti despotska, i njegova ljubav prema robu neka bude isto tako nemoguća, kao ljubav bogova prema ljudima. Da ovo vriedi za roba samo kao roba, a ne kao čovjeka, ovo je mišljenje filozofu na čast, ipak je nedosljedno. Izpravnije posljedice, naime da čovjek kao takav ne može biti rob, Aristotel nije povukao; zato je odviše jako u njemu živio grčki običaj i grčki način mišljenja«. Tako slavni povjestničar grčke filozofije Ed. Zeller prikazuje Aristotelovu filozofiju robstva.

[27] Die Philosophie der Griechen, II. Teil, 2. Abt., 4. izd., Leipzig 1921, str. 690—693.

Naš odgovor Zelleru. On predpostavlja, da je prema Aristotelu »živo oruđe« isto, što rob, neka definicija roba. Ova je predpostavka posve kriva. Aristotel istina kaže, da je rob živo oruđe, ali ne samo rob, nego svaki pomoćnik je neka vrsta oruđa. Zato se Aristotel, izpitujući, što je rob, ne zadovoljava odgovorom, da je rob živo oruđe, nego dalje traži definiciju roba. Kazati dakle, da je u kućnoj zajednici nuždno živo oruđe, ne znači isto, što kazati, da su nuždni robovi, nego su dovoljni i slobodni pomoćnici.

Isto tako nije istina, da svako oruđe pripada kao vlastničtvo onomu, koji se njime služi. Aristotel samo kaže, da je vlastničtvo neka vrsta oruđa, a ne da je svako oruđe vlastničtvo onoga, koji se njime služi. Ne sliedi dakle, da mora »živo oruđe« biti vlastničtvo onoga, koji se njime služi ili onoga, kojemu služi.

Nije istina, da Aristotel nastoji, kako bi dokazao da se vlastničtvo »živog oruđa« osniva na prirodi. On dokazuje, da na temelju prirodnih svojstava i potreba počiva razlika između onoga, koji vlada ili upravlja, i onoga, koji stoji pod vladom ili upravom. Ali on nikako ne nastoji, kako bi dokazao, da je onaj, koji upravlja, nuždno i vlastnik onoga, koji stoji pod njegovom upravom. Jamačno Aristotel nije mislio, da su atenski arhonti bili vlastnici čitave atenske države, niti se sam osjećao ičijim vlastničtvom, makar bio podložan vlastima. Svi razlozi, koje Zeller navodi kao Aristotelove dokaze, da je robstvo prirodna uredba, dokazuju samo to, da u zajednici takvih raznih suradnika svrsi čitave zajednice i njezinoj zajedničkoj koristi bolje odgovara, a kadkada i jedino to odgovara, da oni vode ili upravljaju zajedničkim radom, koji imaju veće razumske sposobnosti, a ostali da se dadu voditi, a ne da su ovi vlastničtvo onih. Niti odnos između Helena i barbara Aristotel drukčije zamišlja. Heleni su sposobniji za vodstvo, nego li barbari, ali Heleni nijesu time i vlastnici svih barbara. Niti su Heleni među sobom jednaki, te bi se i kod njih opetovalo pitanje, tko je zapravo vlastnik svih barbara. Dapače onaj helenski narod, koji nadvisuje sve ostale helenske narode svojim umnim sposobnostima, morao bi biti vlastnik svih ovih, ako se ono načelo dosljedno provodi. Bez sumnje, Aristotel neće da ide tako daleko.

Zeller veli, da »Aristotel odobrava rat, koji ide za tim, da se dobiju robovi (Krieg zur Erwerbung von Sklaven), ali samo dok se robstvo ograničuje na one, koji su od naravi za to određeni; i da istom onda rat postaje nepravednim, kada postaju robovima takvi, koji bi po svojoj naravi morali vladati; ako se s ratnim zarobljenicima bez daljnjega postupa kao s robovima, toga Aristotel ne može odobravati, jer mogu biti zarobljeni i oni, koji su najbolji i koji su bili posve nepravedno napadnuti«. Za svoju se tvrdnju Zeller poziva na Aristotelove rieči,[28] a da ih ne

[28] Polit. 1, 8; 1256 b 23—26

navodi niti u originalu niti u prievodu. Promotrimo dakle izvorni tekst, dodavši i prijašnja tri redka (dakle 20—26): »ei oun he physis methen mete ateles poiei mete maten, anagkaion ton anthropon heneken auta panta pepoiekenai ten physin; dio kai he polemike physei ktetike pos estai. he gar thereutike meros autes, he dei chresthai pros te ta theria, kai ton anthropon hosoi pephykotes archesthai me thelousin, hos physei dikaion touton onta ton polemon«. T. j.: Ako dakle priroda ništa ne čini niti nesavršeno niti uzalud, nužno je priroda sve ovo (naime što je prije kazao: da biline služe životinjama kao hrana, a životinje čovjeku za hranu i odielo) priroda učinila poradi ljudi. Zato biti će i ratna vještina na neki način po naravi vještina sticanja. Lovačka je naime vještina neki njezin dio, kojom se treba služiti i prema životinjama i prema svim onim ljudima, koji su po svojoj prirodi određeni, da stoje pod upravom, pa ipak neće, budući da je po prirodi ovaj rat pravedan«. Slied je Aristotelovih misli ovaj: Priroda je sve učinila poradi ljudi. Sve treba da služi ljudima; dakle i ratna vještina i lovačka vještina, koja je neki dio ratne vještine. Zato je i rat i lov pravedan, jer odgovara prirodi. Sam je Aristotel prije kazao, da nije svaki rat (i lov) pravedan. Kada je rat uobće pravedan, o tom ovdje ništa ne spominje. Ali ovdje kaže, da je pravedan rat, kada se lovačka vještina upotrebljava prema onim ljudima, kojima je prirodno, da stoje pod upravom, pa ipak neće da stoje pod upravom. Aristotel ne spominje izraza »doulos — rob«, niti »douleuein — robovati, nego »archein — vladati ili upravljati« i »archesthai — stajati pod vladom ili upravom«. Nije dakle nuždno, ovdje Aristotelu pripisivati mišljenje, da odobrava lov, kojim neki ljudi postaju neograničeno vlastničtvo drugih, nego samo podanici (archomenoi), koji dakako ne uživaju podpune slobode i svih prava, ali opet nijesu bez svakog prava. Niti Aristotel misli, da oni, koji upravljaju, nemaju nikakvih dužnosti prema svojim podanicima, nego samo prava.

Što Zeller dalje kaže, da prema Aristotelu žena ima nevaljanu volju, dječak nedovršenu, a rob nikakve volje, nego da je njegova volja u gospodaru, ima dobar smisao. Žena ne odlučuje, premda je savjetnica svoga muža, a ne robkinja; dječak niti ne odlučuje niti se ne pita za savjet, dok ne naraste; a rob niti ne odlučuje niti se ne pita za savjet, kao da ima pravo tražiti, da ga se pita; ali to vriedi samo za roba kao takva, a ne za roba kao čovjeka, koji može biti iskusan i mudar savjetnik. Što opet veli, da robova krepost može biti samo veoma malena, isto tako vriedi za roba kao takva, jer rob kao takav treba samo da izvodi gospodareve naredbe, a ne da ih zamisli. Ali kao čovjek može i rob imati veliku krepost.

Napokon, što Zeller tvrdi, da prema Aristotelu ne može postojati ljubav gospodara prema robu, protivi se izričitoj Aristotelovoj izjavi, da treba razlikovati između roba kao takva i roba kao čovjeka. Aristotel kaže, da između gospodara i roba kao takva

ne može postojati prijateljstvo, ali dopušta, da može postojati prijateljstvo između gospodara i roba kao čovjeka. Zeller na to primjećuje, da Aristotel poradi toga zaslužuje svaku čast, ali da je time počinio nedosljednost. Prema Zelleru Aristotel bi morao zaključiti, da čovjek kao takav uobće ne može biti rob. Zellerov prigovor moramo odkloniti kao neosnovan. Niti je Aristotel pogriešio time, što je razlikovao između roba kao takva i roba kao čovjeka, niti je rekao, da čovjek kao takav može biti rob. Zato ne možemo govoriti o nekoj častnoj Aristotelovoj nedosljednosti u filozofiji robstva.

2. Zellerov je prikaz Aristotelove nauke o robstvu tipičan kod kasnijih povjestničara. Da čujemo, što kaže glasoviti *Th. Gomperz:*[29] »Ništa nije za njega (Aristotela) u našim očima častnije u ovoj stvari nego li njegova nedosljednost... Očevidno postoji dubok jaz između raznih nauka našeg filozofa o robskom odnosu. Rob je prema njemu u jednu ruku samo stvar i oruđe — jedno oruđe na mjesto mnogostrukog; oruđe, koje ima dušu; živo vlastničtvo poput domaće životinje, konja ili goveda; treba mu samo malo kreposti; gospodareva korist je njegov vrhovni zakon; prijateljstvo između slobodnih i robova je isto tako nemoguće, kao između rukotvorca i njegova oruđa. U drugu ruku opet ima ovo vriediti samo za roba kao takva, a ne za njega kao čovjeka... Nama se čini, da je ovo razlikovanje samo cjepidlačarenje... Kod razpravljanja o tom predmetu nosile su ga razne struje sad na jednu sad na drugu stranu. Uzalud je nastojao, kako bi ostao tvrd prema čovjekoljubivim pokretima vremena. Ovi su ostavili i u njegovoj teoriji jasne tragove, kaošto su ga podpunoma rukovodili u praksi. Da je sve, što kod njegove nauke o robstvu čini dojam tvrdoće i okrutnosti, proisteklo iz njegove glave, a ne iz njegova srdca, to nam svjedoče odredbe njegove oporuke, koje su poklonile slobodu mnogim, ako ne većini članova njegova velikoga kućanstva«. Naš je odgovor isti, koji smo dali Zelleru.

3. *H. Meyer* piše u svojoj izvrstnoj poviesti stare filozofije:[30] »Kućna zajednica uključuje prema shvaćanju, koje je tada bilo gotovo obćenito, i odnos gospodara i roba. Pa i Aristotel misli, da je »živo oruđe« slobodnomu Grku nuždno za to, da na mjestu njega obavlja kućne poslove i da se brine za njegove životne potrebe... Protiv slobodarskih ideja nekih sofista, prema kojima se robstvo protivi prirodi te je postalo samo zakonom, i koji su naučavali, da su svi ljudi slobodni, Aristotel zauzima borben stav. On zastupa stanovište reakcije i nastoji, kako bi dokazao, da se osniva na prirodnom redu. Manjak u razumskoj sposobnosti je, razlog zašto je neki čovjek po prirodi rob. Onaj je rob, koji se tako od normalnoga tipa čovjeka udaljuje, kao duša od tiela ili

[29] Griechische Denker, III. sv., 4. izd., Berlin 1931, str. 280—282.
[30] Geschichte der alten Philosophie, München 1925, str. 363—364.

životinja od čovjeka; nada sve onaj, koji ima samo toliko razuma, da može primiti razumske zahtjeve drugih, a da sam ne može biti izvor takvih zahtjeva. Aristotel dakle misli, da se podložnost osniva na nekoj prirodnoj duševnoj kakvoći, koja daje pravo, upotrebljavati kao sredstvo za svrhu takve, koji su nesposobni za samostalni razvitak razuma i osobnosti«. I Meyer dakle *krivo predpostavlja*, da je prema Aristotelu »živo oruđe« isto, što rob. Sjetimo se, gdje Aristotel svakoga pomoćnika, a ne samo roba, zove oruđem, dakle živim oruđem. Što dakle Aristotel veli, da je u kućnoj zajednici nuždno živo oruđe, ne dokazuje, da je prema njemu nuždno robstvo. Isto tako nije jasno, u kojem smislu treba razumjeti, da manjak u razumskoj sposobnosti čini prirodnim robom.

4. *W. D. Ross*, slavni englezki aristoteličar, zaključuje svoj prikaz Aristotelove nauke o robstvu ovim riečima:[31] »Što se kod Aristotelova pogleda (na robstvo) ne može preporučiti, to je njegovo dieljenje ljudskoga roda na dva diela. Tu je neprekidna gradacija ljudi pod oba vidika, moralnim i intelektualnim. Ova gradacija vodi i vodit će po svoj prilici uviek nekom sistemu podređivanja. Ali u takvu sistemu ne bi se smio ni jedan član smatrati jednostavnim živim oruđem. Aristotelova razprava o pitanju sadržaje u sebi prikriveno oprovrgnuće njegove teorije. On priznaje, da rob nije mrtva materija, nego da ima onu podređenu vrstu razuma, koja ga usposobljuje, da može ne samo mehanički slušati, kad mu se nešto zapoviedi, nego da može razumjeti i dokaz. A opet u drugu ruku kaže, da ipak rob kao rob ne može biti prijatelj svoga gospodara, a kao čovjek da može biti (njegov prijatelj). Ali njegova priroda ne može biti tako razdieljena. Ako je čovjek, ne može biti samo živo oruđe«. Kao Zeller, Gomperz, Meyer i dr., tako i Ross krivo predpostavlja, da je prema Aristotelu samo rob živo oruđe i zabacuje razliku između roba kao takva i roba kao čovjeka.

5. *M. - D. Roland - Gosselin*[32] u svom dragocjenom djelu o Aristotelu veli: »Aristotel pokazuje se dosta humanim u pogledu robova. On hoće, da se s njima postupa bez silovitosti; obećanjem slobode može se, tako misli, sve od njih postići; doista poklonio je na samrti slobodu svim onima, koji su stajali u njegovoj osobnoj službi. Ali on dopušta, da su neki ljudi po samoj prirodi određeni za robstvo, jer im ne dostaje razuma, dok se ističu svojim sposobnostima za materijalni rad. Koliko ih ima među našim suvremenim poganima, koji po tiho isto misle? Aristotel imao je barem ovu izpriku: time, što je proglasio, da su neki ljudi po prirodi robovi, ograničio je obseg robstva, jer je iz toga sliedilo, da nijedan slobodan čovjek nije mogao postati robom, pa niti nakon nekog rata, silom nekog pobjednika«. Čini se, da je u ovim

[31] Aristotle, London 1923, str. 240—242.
[32] Aristote, Paris 1928, str. 141—142.

riečima sadržano isto shvaćanje Aristotelove izreke »neki su po prirodi robovi«, koje smo susreli kod Zellera i drugih. Ali što pisac tvrdi, da je Aristotel time ograničio robstvo, ne sliedi, jer Aristotel nije kazao, da samo oni mogu biti robovi, koji su po prirodi za to određeni.

6. *Z. Gonzalez*,[33] slavni španjolski povjestničar filozofije, najprije opetuje obično shvaćanje Aristotelove nauke o robstvu: »Stagiranin poput svojih predšasnika gleda u robovima bića, koja su prirodno niža. Za njega je robstvo uredba, koja se osniva na samoj prirodi. Rob je biće, koje je između životinje i slobodnog čovjeka. Ipak je Aristotelova nauka gleda načina, kako treba s robovima postupati, razumnija i čovječnija od Platonove, jer naučava, da je dolično i pravedno, odrediti svršetak robstva i pokloniti slobodu robu u određenom roku«. Ali onda dodaje: »Dobro je i to primietiti: Kad Aristotel kaže, da su neki ljudi prirodno robovi, ovo ne valja tako shvatiti, kao da ih je priroda učinila takvima ili kao da prirodni zakon ovo zahtieva. Smisao je ovaj: Kaošto ima ljudi, koji su obdareni razumnim sposobnostima i sretnim razpoloženjima za krepost, za znanje i zapoviedanje, tako ima i drugih, prema kojima priroda nije bila tako darežljiva, koji imaju dušu prirodno servilnu, nizke sklonosti i neki stepen prirođene tuposti. Odatle dolazi, da je za ovu vrstu ljudi robstvo i podređenost kao prirođena stvar. Ako samo s malo pažnje čitamo Aristotelova mjesta, koja se tiču ovoga predmeta, lako ćemo se uvjeriti, da je to doista smisao njegove nauke, barem u većem dielu spomenutih mjesta; da je robstvo nekim ljudima prirodno. Ipak moramo priznati, da neka od ovih mjesta nije, kako se čini, lako na prvi pogled dovesti u sklad s ovim tumačenjem«. Tako slavni španjolski filozof i povjestničar filozofije Z. Gonzalez.

Priznajemo, da je dobra njegova primjetba. Na temelju našeg svestranog iztraživanja Aristotelove nauke, u koliko se ikako odnosi na robstvo, upoznali smo, da doista nemamo pravo, Aristotelu pripisivati onih velikih zabluda, koje mu se obično spočitavaju: naime da je svako živo oruđe rob; da su nekoji po samoj svojoj naravi određeni za to, da budu ili gospodari ili robovi; da je Aristotel bio nedosljedan, što je razlikovao između roba kao roba i kao čovjeka; da je Aristotel u praksi napuštao svoju teoriju. Ali priznajemo i to, da bismo željeli, neka bi Aristotel bio otvorenije govorio, pa makar se time zamjerio pobornicima istinitoga robstva svih vremena.

Franjo Šanc D. I.

[33] Histoire de la philosophie, na francuzki preveo G. de Pascal, Paris 1890, I. sv., str. 324—325.

UDIO SRBSKE CRKVE U ČEŠKOM REFORMNOM POKRETU

Drugom dielu naše radnje o udjelu srbske crkve u češkom reformnom pokretu mogli bismo izpravnije dati naslov: *Srbska crkva i pravoslavlje na području bivše Čeho-slovačke republike.* U njem naime pretežno prikazujemo uplitanje srbske crkve u komešanja, koja su nastala medju češkim pravoslavcima i savezno s tim u Čehoslovačkoj crkvi.

Pravoslavlje je uvedeno u Češku g. 1870., kad je »Slavensko dobrotvorno udruženje« u Petrogradu[45] na molbu nekih odličnih Čeha osnovalo u Pragu hram za grčko-slavensko bogoslužje i u tu svrhu od gradske obćine u Pragu iznajmilo starodrevnu crkvu sv. Nikole u Starom Mestu za 300 dukata godišnje.

Početkom 20. st. počeo se broj pravoslavnih Čeha množiti. Zato bude g. 1903. u Pragu osnovana »*Pravoslávna Beseda*«, da bude neki nadomjestak za crkvenu obćinu, koju vlada nije htjela dozvoliti. U siečnju 1905. brojila je »Pravoslávna Beseda« svega 75 članova.

Nekako u isto vrieme počeše se i pristaše Češke starokatoličke obćine u Pragu zanimati za pravoslavlje i pomišljati na sjedinjenje s ruskim pravoslavljem. Preko ruskog protojereja *Nikolaja Ryžkova* upravili su oni u tom smislu molbu na Sveti sinod sa svojim priedlozima. Ne čekajući službenog rješenja Sv. sinoda prešlo je nakon glavne skupštine Češke starokatoličke obćine u prosincu 1904. do svibnja 1905. oko 105 starokatolika formalno na pravoslavlje. U početku su oni osnovali svoju vlastitu vjersku obćinu, kojoj su dali ime: »Čehoslovačka pravoslavna obćina« (Československá obec Pravoslávna = ČOP). Na čelu obćine stajao je »Zbor pouzdanika«. Nakon nekih trzavica razpušten bi »Zbor pouzdanika«, a bivši starokatolici stupili su u »Pravoslávnu Besedu«, koja je od 4. travnja 1906. jedina organizacija pravoslavnih Čeha. Svih članova bilo je oko 80. Tako je to potrajalo do svjetskoga rata, t. j. do g. 1914.

Pravoslavni Česi, organizirani u »Pravoslávnoj Besedi« brinuli su se u glavnom oko širenja pravoslavlja priređivanjem družtvenih sastanaka, predavanja, koncerata, husovskih proslava, izdavanjem pravoslavnih knjiga i kalendara. U pogledu jurisdikcije spadali su po mnienju episkopa Gorazda pod

45 Kad se Rusija sredinom 19. stoljeća u krimskom ratu osjećala osamljenom, pregnula je iz političkih razloga, da steče ljubav ostalih slavenskih naroda. U tu je svrhu ruska vlada preko stranke Slavjanofila, kojima je bio na čelu glasoviti A. S. Homjakov, god. 1857. osnovala »Slavjanskoe blagotvoritelnoe obščestvo«. Svrha ovomu družtvu bijaše materialno i moralno podupirati Slavene, osobito one na Balkanu. Među osnivačima družtva bijahu: sam Homjakov, Samarin, Uvarov, Pogodin, Katkov, Majkov, Solovjev i Bahmetev. Sr. Frant Cinek: »Orthodoxi dissidentes in Bohemia et Moravia« u »Acta Academiae Velehradensis«. Olomouc 1940. Fasc. I. et II. str. 39. ss. i str. 81. ss.

bečku parohiju sv. Save. Srbski paroh u Beču vršio je navodno matičnu jurisdikciju nad pravoslavnim Česima već od g. 1894. ili sam ili preko pražkih ruskih svećenika kao delegata. Prema maticama bio je prirast kroz to vrieme ovakav: G. 1907.—1, 1908.—11, 1909.—6, 1910.—9, 1911.—18, 1912.—5, 1913.—5, 1914.—7; dakle u osam godina prirast od 62 osobe. 17. kolovoza 1909. stekla je »Pravoslávna Beseda« potvrdu c. kr. Namjesničtva u Pragu.

27. OSNUTAK »ČEŠKE VJERSKE PRAVOSLAVNE OBĆINE« (ČNOP)

Kad se svršio svjetski rat i kad je proglašena čehoslovačka republika, pregnuše pravoslavni Česi, organizirani u »Pravoslávnoj Besedi« provesti u život svoju zavjetnu misao, da naime osnuju nezavisnu autokefalnu pravoslavnu crkvu. Budući da pravila »Pravoslávne Besede« nisu bila povoljna za stvaranje takove autokefalne crkve, bude g. 1919. osnovana »*Česká vjerska pravoslavna obćina*« (Česká Náboženská Obec Pravoslávna = ČNOP), koja je prema § 4. svojih statuta imala postavljati temelje za autokefalnu pravoslavnu crkvu. Državna politička vlast u Pragu potvrdila je pravila ove obćine 17. veljače 1920.

Jedna od prvih briga nove češke pravoslavne obćine bila je, da nađe crkvu za pravoslavno bogoslužje. Crkva sv. Nikole bila je odmah u početku svjetskog rata zapečaćena i određena za rimo-katoličku crkvu vojne posade u Pragu. Pravoslavni je namještaj bio odstranjen iz crkve, a freske preličene novim slikama. Iza svjetskog rata zamolila je čehoslovačka pravoslavna obćina vojnog ministra V. Klofáča, da se crkva sv. Nikole ponovno preda pravoslavnima. Istodobno tražila je crkvu sv. Nikole i novo-osnovana Čehoslovačka narodna crkva, za koju se također držalo, da će postati pravoslavna. Crkvu je dobio vođa nrodne crkve Dr. Farsky, no pravoslavnima je iz gostoprimstva bila dopuštena suuporaba crkve. S time dakako pravoslavni nisu bili posve zadovoljni, pa su tražili drugu crkvu samo za sebe.

Iza toga se prešlo na to, da državna vlast odobri »Češku vjersku pravoslavnu obćinu« na osnovu zakona od 20. V. 1874. br. 68. Ministarstvo školstva i narodne prosvjete potvrdilo je statut ČNOP dne 22. ožujka 1922. Na to je 15. lipnja 1922. sazvana skupština svih pravoslavnih u Pragu. Tu je pročitan statut i izabrana uprava nove vjerske obćine. Dušobrižnikom je izabran *arhimandrit Sawatij*, predsjednikom *Odvjetnik Dr. Miloš Červinka*,[46] a podpredsjednicima generalni konzul Jan Rixa i Vaclav Royt. Skupština je ovlastila upravu, da se kanonskim putem pobrine za posvetu novog episkopa »Češke vjerske pravoslavne obćine«. Na molbu obćine potvrdilo je ministarstvo školstva i narodne prosvjete rješenjem od 30. kolovoza 1922. izbor arhimandrita Sawatija za duhovnog upravitelja obćine. Pravoslavni su rieč duhovni upravitelj tumačili kao episkop.

46 Advokat Dr. Miloš Červinka prešao je na pravoslavlje još dne 31. XII. 1911. u crkvi sv. Nikole nastojanjem ruskog protojereja Nikolaja Ryžkova, koji je i obavio vjerski prelaz. Dr. Červinka je aktivno sarađivao u Pravoslavnoj Besedi sve do 1914. On se brinuo, da duhovnu pastvu u Pragu vrše rumunjski vojni svećenici. Iza svjetskog rata on je sudjelovao kod osnivanja nove vjerske pravoslavne obćine, dok nije došlo do konačnog osnutka Češke vjerske praoslavne obćine g. 1922. Pomalo je ostavljao svoju advokaturu bacivši se podpuno na crkvene poslove, dok konačno nije postao arhimandrit, kako ćemo kasnije vidjeti. Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. st. 52.

S imenom *Sawatij* spojen je novi odsjek pravoslavnog pokreta u Češkoj, zato treba da nešto više kažemo o njem. Pod imenom arhimandrit Sawatij krije se čistokrvni Čeh, koji se građanskim imenom zvao Antonin Jindrih Vrabec. Rodio se na Žižkovu u Pragu od oca Vaclava Vrabca urara, i majke Hedvike iz Budnjana kod Berouna, rimokatolika, koji su još prije svjetskoga rata okrenuli leđa djedovskoj vjeri i prešli na pravoslavlje. Antun Vrabec je polazio češku realku u Karlinu. G. 1900. poslaše ga roditelji u Rusiju, gdje je polazio duhovno sjemenište u Ufi. G. 1902. bio je podstrižen za monaha i dobio ime Sawatij. Po tom je bio posvećen za hierođakona. G. 1903. pošao je na duhovnu akademiju u Kievu, gdje je postigao stepen kandidata bogoslovije (doktor teologije). U travnju g. 1907. bio je posvećen za hieromonaha te namješten kao misionar kod čeških pravoslavaca u Volhiniji.[47] G. 1911. postade ravnateljem duhovnoga učilišta u Klevanu i igumanom. G. 1914. bude iguman Sawatij povišen u arhimandrita. Posljednih godina svjetskoga rata djelovao je kao misionar čeških vojnika u Volhiniji. Dne 16. prosinca 1919. postao je Sawatij predstojnikom manastira u Mjelcama u Volhiniji, a 10. lipnja 1920. postao je rektorom duhovnog sjemeništa u Cholmu. Koncem 1920. bio je Sawatij od svojih sunarodnjaka pozvan u rodni grad Prag, da preuzme duhovnu skrb i vodstvo »Češke vjerske pravoslavne obćine«.

28. BEOGRAD—CARIGRAD

Isti dan, kada je državna vlast potvrdila statut ČNOP i izbor arhimandrita Sawatija za svoga prvog episkopa, obaviestila je ona o tom patriarha Melecija u Carigradu i patriarha Dimitrija u Sriemskim Karlovcima moleći »za molitvu i arhiepiskopski blagoslov«. Istotako su obavješteni o toj stvari ruski metropolit Antonije u Sriemskim Karlovcima i arhiepiskop Eulogije u Berlinu (kasnije metropolita u Parizu). Oba ruska crkvena dostojanstvenika izrazila su Sawatiju svoje čestitke. Patriarh carigradski Melecije i patriarh srbski Dimitrije ne odgovoriše ništa. Odmah se osjetilo, da tu pušu protivni vjetrovi: Prag, Beograd, Carigrad, Petrograd; Gorazd, Sawatij, Farsky, Dositej...

Kako smo već spomenuli, u 19. st. podpadali su pravoslavni Česi, ako i ne pravno, a ono via facti pod matičnu jurisdikciju srbskoga paroha kod

47 Rusi su iza g. 1867. neprestano nastojali, da Čehe sklonu na pravoslavlje. U tu svrhu nisu žalili novca. Htjeli su kupiti crkvu sv. Nikole u Pragu, a kad je to austrijska vlada spriečila, onda su za skupe novce iznajmili i razkošno uredili istu crkvu, samo da bi Pražane pritegnuli k sebi. Osobito pogodna za proturimski rad bila je god. 1870., kad je vatikanski sabor proglasio dogmu o papinoj nepogrješivosti i kad su liberalne vlasti u svim evropskim državama pomagale proturimski pokret. To isto učiniše i Rusi. Kad im nije uspjelo podpiriti takav proturimski pokret u samoj Češkoj, učiniše to među izseljenim Česima u Rusiji. Ruskim utjecajem podastrlo je 14 čeških izseljenika u Volhiniji petrogradskom metropolitu Izidoru molbu, da ih primi u pravoslavlje. Kako se petrogradski list »Golos« dne 15. VII. 1870. hvastao, izjaviše ovi Česi, da izstupaju iz rimokatoličke crkve poradi dogme g papinoj nepogrješivosti. Sam je metropolit Izidor svečanim načinom primio tih 14 čeških odmetnika u hramu sv. Aleksandra Nevskog u Petrogradu dne 13. X. 1870. Prvi dakle Česi priđoše u pravoslavlje ne u samoj Češkoj, nego Volhiniji. Tamo se broj odpadnika množio. Za njih su se pravoslavne knjige u češkom jeziku štampale u Pragu. Sr. Dr. Frant. Cinek, op. cit. str. 94-97.

sv. Save u Beču.[48] Bečka pravoslavna parohija bila je u doba Austro-Ugarske podložna pravoslavnom episkopu u Zadru, a zadarska eparhija pravoslavnom metropolitu u Černovicama. Ovaj pravni odnošaj trajao je i u vrieme svjetskoga rata. Pravoslavni paroh sv. Save u Beču vršio je via facti jurisdikciju i nad pravoslavnim Česima te je n. pr. dao delegaciju rumunjskom vojnom kuratu Laurenciju Curea-u za vjenčanja i krštenja.[49]

Kad se Austro-Ugarska razpala i kad su nastale nove države Čehoslovačka i kraljevina SHS, zbile su se promjene i na crkvenom polju. Zadarska (dalmatinsko-istarska) pravoslavna eparhija postala je sastavnim dielom autokefalne crkve srbske, dok je od g. 1873. tvorila autokefalnu crkvu bukovinsko-dalmatinsku. Prije g. 1873. spadalo je područje bukovinsko-dalmatinske crkve pod Sriemske Karlovce.

Zato čim je Pravoslavna obćina čehoslovačka 17. siečnja 1920. u novoj republici dobila državno odobrenje, odmah se je 8. ožujka 1920. obratila na srbskog metropolitu Dimitrija s molbom, da srbska crkva dade pomoć za organizaciju samostalne pravoslavne crkve u Čehoslovačkoj. Ova je molba predana Milivoju Crvčaninu, pravoslavnom svećeniku kod poslanstva SHS u Pragu, da je prevede i odašalje. Crvčanin je molbi udovoljio. Kad je naknadno doznao, da poslana molba nije stigla na odredjeno mjesto, prav. obćina pražka je 4. svibnja 1920. poslala novu molbu. Kad ni na tu molbu nije stigao odgovor, urgirala je obćina rješenje molbe trećim dopisom od 31. srpnja 1920.

Srbski sveti sinod nije htio rješavati molbe iz Praga, dok se bolje ne upozna sa stanjem u Čehoslovačkoj. Zato je poslao onamo niškog episkopa Dositeja. Kako smo vidjeli, Dositej dolazi u Čehoslovačku mjeseca kolovoza 1920. Za ovog prvog boravka u Čehoslovačkoj Dositej nije službena osoba, on više kao privatnik promatra i proučava prilike, da o njima obaviesti Sveti sinod srbske crkve.

Dositeja nije tada zanimala toliko mala pravoslavna obćina u Pragu, koliko veliki reformni pokret češkog svećenstva, koji je 3. rujna 1920. stvorio

48 U Beču bijahu tri pravoslavne grupe. Jednu grupu sačinjavahu pravoslavni izbjeglice iz otomanskog carstva. Ta se grupa zvala »turska«, a grupirala se oko crkve sv. Georgija u Beču. Drugu grupu sačinjavahu bečki neslavenski pravoslavci. Ta se nazivala »grčka«. Sastajala se u crkvi Presv. Trojstva. Ta je carskim dekretom od 1883. bila podvrgnuta metropolitu u Černovicama. Treća pravoslavna grupa u Beču zvala se »srbska«, a sastajala se u crkvi sv. Save (Veithgasse Nr. 5 b. Rennweg). Ta je po vlastima bila podvrgnuta pravoslavnom episkopu u Zadru. Sr. Dr. Frant. Cinek: »Orthodoxi dissidentes in Bohemia et Moravia« u »Acta Academiae Velehradensis«. Olomouc 1940. str. 180.-182. Sr. Ing. A. V: Červin: »Pravoslavna církev v republice čsl.«. (»Za pravdou« Olomouc 1927. str. 15.). Dr. Frant. Cinek u napomenutom djelu tvrdi, da pražki pravoslavci nisu mogli podpadati pod srbsku parohiju sv. Save, jer je ministarskom naredbom od 4. IV. 1893. i odlukom Gradskog poglavarstva u Beču od 1.V. 1893. bio točno određen djelokrug i teritorij bečkih pravoslavnih župa. Oni, koji su stanovali izvan područja grada Beča, nisu mogli podpadati pod pravoslavne parohije u Beču. Radi toga nije ni zadarski episkop Nikodem Milaš htio preuzeti brigu za pražke pravoslavce. Sr. op. cit. 182.-183.

49 Ovaj postupak, uveden via facti, dobio je lik zakonitosti, kad je g. 1895. obćinsko poglavarstvo u mjestu Tepla upitalo pokrajinsku vladu, u čije da se matice unesu dvie umrle pravoslavne osobe, koje pripadaju zakonom nepriznatoj vjeri. Vlada je odgovorila, neka se upišu u matice grčko-istočne parohije, koja je najbliža. Pošto je najbliža pravoslavna parohija bila u Beču, unašali su se smrtni slučajevi čeških pravoslavaca u Beču. Tim su povodom i ruski svećenici iz Praga počeli s većim pouzdanjem slati matične slučajeve na unos u srbsku parohiju sv. Save u Beču. — Sr. Dr. Frant. Cinek, op. cit. str. 184.

memorandum od 12 točaka o sjedinjenju čehoslovačke narodne crkve sa srbskom crkvom. S tim memorandumom odputovao je episkop Dositej natrag u Beograd, da se ožujka 1921. po drugi put vrati u Prag službeno kao delegat srbske patriaršije, kako je to već bilo rečeno.

Za ovog drugog boravka u Čehoslovačkoj predala je i pravoslavna češka obćina episkopu Dositeju predstavku na Sveti sinod srbske crkve s molbom da je Sveti sinod primi pod svoju zaštitu i da joj pomogne organizirati pravoslavnu crkvu. Episkop Dositej odaslao je molbu Svetomu sinodu. Podjedno je kao delegat srbske patriaršije službenim dopisom od 14. lipnja 1921. saobćio predstavničtvu pravoslavne obćine češke, da je prima pod svoje okrilje i da će se za nju brinuti. I doista vladika Dositej imenuje *Alekseja Vaneka*[50] dušobrižnikom pravoslavnih Čeha u Pragu. Predstavničtvo pravoslavne češke obćine dopisom od 3. rujna 1921. zahvaljuje episkopu Dositeju, što je češke pravoslavce primio pod svoju zaštitu. List svršava ovim laskavim riečima: »Uvjeravamo vas, da ćete u nama naći vazda odane sinove svoje, koji će izkazanu ljubav plaćati iskrenom ljubavlju... Molimo vas, sveti vladiko, da biste izvoljeli prikloniti nam srdce svoje, svoju ljubav i povjerenje i da biste nas kao redovno postavljeni naš biskup i u buduće ravnali u uvjerenju, da vas ne ćemo nikada prevariti niti izdati«.

No uzprkos ovakvih obećanja i uvjeravanja glavni faktori starih čeških pravoslavaca već sliedeće godine, pošto su uzalud čekali na povoljan odgovor iz Beograda, koji je međutim na rukama nosio svog štićenika, novoposvećenog episkopa Gorazda, upravljaju svoje oči prema ekumenskom patriarhu u Carigradu, da ondje postignu, što im srdce žudi. Da sigurnije dođu do cilja, pozvali su u pomoć vladu. 6. prosinca 1922. obratilo se predstavničtvo ČNOP ponovno na ministarstvo vanjskih poslova, neka upita patriarha Melecija, je li spreman češku pravoslavnu obćinu, a s njom i cielu nastajuću pravoslavnu crkvu u Čehoslovačkoj primiti pod svoju kanonsku jurisdikciju, dati joj samostalnost i odrediti, da arhimandrit Sawatij bude posvećen eparhialnim episkopom u časti metropolita i eksarha za republiku Čehoslovačku. Ministarstvo vanjskih poslova u dogovoru s ministarstvom školstva i narodne prosvjete odgovorilo je, da ne može posredovati izmedju pravoslavne crkve čehoslovačke i carigradskoga patriarha, jer je to stvar posve crkvene naravi. Na to se predstavničtvo ČNOP 12. siečnja 1923. izravno obratilo na carigradskoga patriarha Kyr Melecija, da carigradska stolica privremeno primi pravoslavnu crkvu češku pod svoje okrilje, da potvrdi izbor arhimandrita Sawatija za episkopa i da ga posveti za eparhialnoga episkopa Češke, Moravske i Šleske. Premda Moravska tada već ima svog pravoslavnog episkopa Gorazda, koga je posvetio srbski patriarh. Ako patriarhu ne bi bilo moguće osobno posvetiti izabranog kandidata, neka bi ovlastio kijevskog metropolitu Antonija, da Sawatija zaredi i da mu preda kanonska prava na Slovačku i Podkarpatsku Rusiju.

50 Aleksij Vanek rodio se g. 1887. u gradu Podmokly u Češkoj. Boraveći g. 1890.—1894. na gimnazijskim naukama u Pragu, da se prehrani, primljen je kao pjevač u crkveni ruski pjevački zbor sv. Nikole u Pragu. U zboru je pjevao i kao željeznički namještenik. Protojereju Apraksinu uspije da mladića, koji se diljem godina uputio u rusku liturgiju, predobije za pravoslavlje. Kao pravoslavac dobije mjesto psalmiste u crkvi sv. Nikole. God. 1904. pođe u Rusiju na bogoslovne nauke. Najprije stupi u volinjsko sjemenište, gdje osta do 1907. Nakon svršenih nauka se oženi, a onda bude zaređen za svećenika u Žitomiru. Iza toga posta upravitelj parohije u Gulču. Da pomogne pravoslavnim Česima u Volhiniji, prevodio je liturgičke knjige i djela sv. Otaca na češki jezik. G. 1920. bude pozvan u Prag za dušobrižnika pravoslavnih Čeha. Ali videći, da su pražki pravoslavci u jezgri ljudi liberalnih, pače i bezvjerskih načela, ostavi Prag, te preuzme brigu za ruske izbjeglice u Moravskoj. Aleksija Vaneka hvale kao čovjeka duboke vjere. Sr. Dr. Frant. Cinek, op. cit. str. 288.

Carigradski patriarh Kyr Melecije odgovorio je predstavničtvu ČNOP pismom od 26. siečnja 1923. On odobrava izbor arhimandrita Sawatija od 15. lipnja 1922. te javlja, da će kandidat biti posvećen za episkopa u Carigradu u nedjelju svetog pravoslavlja, t. j. 1. nedjelju velikoga posta ili sliedeću. Zato poziva Sawatija u Carigrad. Predstavničtvo ČNOP izrazilo je patriarhu Meleciju svoju zahvalnost i javilo, da će kandidat doći u Carigrad drugu nedjelju velikoga posta.

U to se početkom 1923. vratio *Gorazd* iz *Amerike*. Doznavši, da Čehoslovačka vjerska pravoslavna obćina kani poslati Sawatija i Dr. Červinku u Carigrad shvati pogibao, pa smjesta odputuje u *Beograd*, da pomoću srbskog patriarha sprieči carigradsko ređenje čeških delegata. Gorazd sklone patriarha Dimitriju, da odgovori čsl. vjerskoj pravoslavnoj obćini na njihove predstavke, osobito na onu od 30. kolovoza 1922. I doista odgovor je bio odmah sastavljen. Gorazd preda odgovor srbskog patriarha pravoslavnoj praškoj obćini već 24. veljače 1923. Patriarh se izvinjava, što nije prije odgovorio, veleći, da predmeti ove vrsti spadaju na arhijerejski sabor, koji ima zasjedanje redovito jedanput na godinu. On obećava, da će pitanje izbora i posvećenja arhimandrita Sawatija predložiti prvoj sjednici arhijerejskog sabora. Ostalo je nadopunio Gorazd izjavljujući, da će možda uspjeti nagovoriti pravoslavnog episkopa Stjepana iz Pittsburgha, koji je bio rodom iz Podkarpatske Rusije, da preuzme mjesto u svojoj domovini. Na taj bi način Čehoslovačka imala tri pravoslavna biskupa: Sawatija u Pragu, Gorazda u Moravskoj i Stjepana u Podkarpatskoj Rusiji, pa bi mogla postati autokefalna. Gorazd je pošao i dalje. Obećao je arhimandritu Sawatiju i Dr. Milošu Červinki, da će doskora formalno izstupiti iz čehoslovačke narodne crkve i da će u zajednici s njima raditi na organizaciji pravoslavlja u Čehoslovačkoj.[51]

Odgovor srbskog patriarha i obećanja episkopa Gorazda nisu mogla odvratiti arhimandrita Sawatija i Dr. Červinku od njihove osnove. Oni odgovoriše, da je odgovor srbskog patriarha sada bezpredmetan, jer je carigradski patriarh izbor pražkog episkopa već odobrio i jer ga je pozvao u Carigrad, kamo valja krenuti već treći dan (26. veljače 1923.). Jedno je Gorazd ipak postigao, naime da će se sretni putnici iza carigradskih svečanosti na povratku zaustaviti u Beogradu i ondje razjasniti svoj položaj. O svemu je Gorazd obaviestio arhijerejski sabor moleći brzojavne instrukcije. Međutim pred svoj odlazak pisao je Dr. Miloš Červinka episkopu Gorazdu (list od 25. veljače 1923.) da će se oni (Sawatij i Červinka) na povratku iz Carigrada zaustaviti u Beogradu, samo, ako ih srbski patriarhat izričito pozove. Poziv neka se upravi ili na adresu češke legacije u Carigradu ili na čehoslov. poslanstvo u Beogradu. Srbski patriarh je odgovorio, da ne smatra uputnim bilo koga pozivati.

51 Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 62. ss.

29. PRAŽKI ČESI U CARIGRADU

Arhimandrit Sawatij i *Dr. Miloš Červinka* krenuše iz Praga dne 26. veljače, a u Carigrad prispješe dne 1. ožujka 1923. Primljeni bijahu kako sami vele s počašću. Svoju molbu za posvećenje podkriepiše Sawatij i Červinka predstavkom 28 karpatoruskih obćina, koje su također molile, da se u Pragu ustanovi pravoslavna metropolija, a Sawatij da bude zaređen za episkopa i mitropolita. Carigradski je patriarh stvar predložio patriarškom sinodu. Taj je zaključio, da pravoslavni kršćani, koji živu u republici čehoslovačkoj od Boga štićenoj, imadu odsada biti spojeni u jednu crkvu, koja će nositi ime: »Pravoslavna arhiepiskopija čehoslovačka«. Toj je crkvi dan »Tomos«, t. j. ustavno pravilo, koga se ima držati. »Tomos« je imao 9 stavaka, od kojih je najvažniji: 1. arhiepiskopija čehoslovačka je u kanonskom spoju s crkvom carigradskom, te je zasada podieljena u tri eparhije: pražku, moravsku i karpatsku; taj broj se može povećati prema pastoralnim potrebama. 2. episkop pražki ima naslov »arhiepiskop pražki i ciele Čehoslovačke«, pa je podjedno predsjednik biskupskog sinoda, koji se sastaje dvaputa na godinu. Na koncu »Tomosa« se veli, da arhiepiskop i episkopi sa svećenstvom imadu slobodu, da organizuju pravoslavnu crkvu u Čehoslovačkoj prema državnim propisima uz uvjet, da se zakoni nadležnih vlasti ne protive nauci i kanonima pravoslavne crkve. Zato ni jedna odredba, koja se tiče arhiepiskopije, ne će imati vriednosti, ako ne bude odobrena od sinoda carigradske crkve.[52]

Dne 3. ožujka 1923. vršio se u Carigradu izbor crkvenog glavara za novu arhiepiskopiju čehoslovačku. Prema odredbama »Tomosa« bila su predložena tri kandidata: arhimandrit Sawatij, izabran od pražke pravoslavne crkve, te arhimandriti Pankracij i Melecij. Od ovih izabrao je sinod arhimandrita Sawatija. Rukopoloženje obavio je sam carigradski patriarh Melecije uz sudjelovanje šest drugih mitropolita dne 4. ožujka 1923. Isti je dan bio Sawatij postavljen za arhiepiskopa pražkoga i ciele Čehoslovačke. Istodobno bio je advokat *Dr. Miloš Červinka* zaređen za prezbitera i postavljen za protoprezbitera svete apostolske Stolice carigradske za novo osnovanu arhiepiskopiju pražku. Rukopoloženje je obavio dne 3. ožujka 1923. Nikodem, mitropolit iz Varne.

Svečani događaji u Carigradu vrlo su uzbunili predstavnike crkve srbske. *Patriarh Dimitrije* je dne 2. ožujka 1923. kušao omesti ređenje, pa je ekumenskom patriarhu Meleciju IV. poslao ovaj brzojav: »Imadem čast saobćiti vam u bratskoj ljubavi, da smo doznali, da će arhimandrit Sawatij, dušobrižnik pravoslavne vjerske obćine čehoslovačke u Pragu, doći k vama, da bude posvećen za episkopa. Naša crkva radi već dvie godine oko jačanja, širenja i organizovanja pravoslavnih vjernika u mladoj crkvi. Imamo već jednoga češkog pravoslavnog episkopa, koji je dobio posvećenje od naše crkve, a imamo u čehoslovačkoj republici i svoga delegata. Kada bi arhimandrit Sawatij dobio posvećenje od Vas, nastale bi kanonske nesuglasice između episkopa, od nas posvećenoga, i onoga, koga biste vi posvetili, što bi

52 Sr. Gorazd Pavlik: »O krisi v cirkvi československé. Otázka pravoslavné cirkve v Československu«. Praha 1924, str. 46—48. Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 64, s.

škodilo jedinstvu pravoslavnog djela u čehoslovačkoj republici. — Predsjednik svetog sinoda patriarh srbski Dimitrije.«[53]

Međutim brzojav je stigao prekasno i tako se izjalovio posljednji pokušaj predusresti nove kanonske sporove i neprilike, nastale od prevelike češke heretičke revnosti.

30. RAZKOL MEĐU ČEŠKIM PRAVOSLAVCIMA

Vrativši se iz Carigrada učiniše novi arhiepiskop Sawatij i protoprezbiter Červinka posjet *predsjedniku republike Masaryku,* te mu izručiše list carigradskog patriarha uz opis događaja. Carigradski patriarh poslao je jedan list i prvoslavnoj obćini češkoj ČNOP. (datiran br. 1134 - 1923). ČNOP saopćila je ministarstvu školstva i narodne prosvjete, kao i državnoj političkoj vlasti, da je arhimandrit Sawatij posvećen za arhiepiskopa pražkoga i ciele Čehoslovačke, a Dr. Miloš Červinka za protoprezbitera, te je molila, da se te činjenice prime na znanje. Ali episkop Dositej bio je radi državnih veza u Pragu jači od Pražana. Državna politička vlast odgovorila je 27. listopada 1923., da državnoj vlasti nije poznata nikakova druga vjerska pravoslavna organizacija nego samo »čsl. vjerska pravoslavna obćina« u Pragu, čiji se djelokrug prema odobrenom statutu proteže na Češku, Moravsku i Šlesku. U okviru ovog statuta bio je potvrđen izbor Sawatija za duhovnog upravitelja pomenute obćine. Zato državna vlast ne može uzeti do znanja unapređenje arhimandrita na arhiepiskopa, dok se u dogovoru s državnom vlašću ne uredi dalnja organizacija pravoslavne crkve u državi.

Tako su sada postojale dvie pravoslavne organizacije u Čehoslovačkoj: jedna od t. zv. predratne pravoslavne skupine s Sawatijem i Červinkom na čelu, ovisna od Carigrada, te druga s Gorazdom i Dositejem na čelu, ovisna od Beograda. Razumije se, da je situacija zadavala mnogo brige i Gorazdu i Dositeju.

Obojica pregnuše, da izbjegnu razkolu, ali bez uspjeha.

Već dne 21. ožujka 1923. izradi episkop Gorazd, te su zastupnici pravoslavne strane čehoslovačke narodne crkve predali ČNOP, t. j. pravoslavnoj pražkoj obćini memorandum, kojim nude združenje obiju pravoslavnih crkvi u jednu čehoslovačku pravoslavnu crkvu na osnovu pravoslavne vjerske nauke, ravnopravnosti obaju obreda (iztočnog i zapadnog). Kancelarija arhiepiskopa Sawatija je odgovorila dosta s visoka; da će o memorandumu razmišljati i da će učiniti sve, što je na korist crkve, u koliko to dopuštaju crkveni propisi. Bila odluka kakova mu drago, ima dobiti odobrenje patriarha carigradskog. Daljnji su pregovori bili nemogući. Razkol u Češkoj je pukao. Tako je ostalo do konca g. 1923.

Čehoslovačka arhiepiskopija je životarila s onim malim brojem starih pristaša. Kao središnji organ arhiepiskopije uređena je u ožujku 1923. *kancelarija arhiepiskopa pražkog i ciele Čehoslovačke.* Ravnatelj kancelarije je bio bivši advokat protoprezbiter Dr. Miloš Červinka. Tako je zadovoljeno i njegovu častohleplju. On je već od početka vodio pražku crkvu kao laik, a sada je zapravo vladao. Pojedinih pristaša pravoslavnih bilo je po cieloj republici, no većih skupina bilo je malo: tek u samom Pragu i u Táboru,

53 Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 66.

gdje je g. 1923. osnovana parohija, kojoj je bio na čelu *Sava Robiček*. U ostaloj Češkoj, u Moravskoj i Šleskoj nije pražka arhiepiskopija imala ni jedne parohije. Država nije — kako smo već rekli — priznavala pražke arhiepiskopije, koju je stvorio apostata advokat Dr. Červinka. Veći utjecaj imala je pražka arhiepiskopija u Podkarpatskoj Rusiji i u Slovačkoj, o čemu će biti govora na posebnom mjestu.

Najbolnije se ciela stvar dojmila pravoslavne crkve u Srbiji. Ona je doživjela već jedno veliko razočaranje, kad je ogromna većina čehoslovačke narodne crkve okrenula leđa srbskom patriarhatu, koji je s toliko radosti i »suza od ganuća« posvećivao Gorazda i slao ga kao Gorazda II. u Čehoslovačku, da nastavi djelo sv. Metodija. Patriarh se uvjerio, da pravim Česima nije stalo do vjere i da su htjeli pravoslavnu crkvu naprosto prevariti. Razočaranje je postiglo svoj vrhunac, kad je čehoslovačka crkva prihvatila nekršćanski katekizam Dr. Farskoga i Prof. Kalousa. Sad je pridošlo novo, posve neočekivano razočaranje sa strane »pravih pravoslavaca čeških«, koji su izdajnički otišli po ređenje i crkveni statut ravno u Carigrad, kao da je turski ili grčki Carigrad bliži od slavenskog Beograda.

Beogradski crkveni časopis »*Hrišćanski život*« donesao je u travnju 1924. članak pod naslovom »*Češka pravoslavna crkva*«, u kojem odaje iskreno svoj sud. Odsuđuje neiskren postupak predstavničtva čehoslovačke crkve, zamjera spor i postupak predstavnika srbske crkve, koji nisu dugo odgovarali na podnesak ČNOP, odsuđuje arhimandrita Sawatija i Dr. Červinku, što nisu imali strpljivosti u tako važnoj stvari i što su samovlasno prekinuli kanonsku vezu sa srbskom crkvom. Priznaje, da je djelo pravoslavne propagande u Češkoj zašlo u ćorsokak, da je na jednoj strani Sawatij u vezi s carigradskim patriarhatom, a na drugoj strani Gorazd u vezi sa srbskim patriahatom. Priznanje, da je položaj Gorazdov mučan i bolan. Na koncu se tješi nadom u budućnost: »Vladika Gorazd počeo je već pregovarati s arhiepiskopom Sawatijem o uvjetima jedinstvenog rada. Neka dobri Gospodin Isus spoji njihova srdca i njihovu apostolsku gorljivost u nesavladivu pravoslavnu misionarsku djelatnost na radost pravoslavnih duša«.[54]

Srbske je krugove najviše zanimalo pitanje, kakovu je ulogu pri svem tom igrala čehoslovačka vlada. Bilo je potrebno, da odgovori čehoslovački poslanik u Beogradu. Taj je u srpnju 1923. pohodio patriarha Dimitrija i uvjerio ga, da se sve to zbilo bez sudjelovanja čehoslovačke vlade, koja se u te stvari ne mieša. Nije porekao, da vlada nije znala za sve.

To je razlog, da srbska crkva nije htjela priznati pražke arhiepiskopije držeći, da još uviek traje kanonska jurisdikcija srbske crkve u Čehoslovačkoj, kao i prije. Kad se arhiepiskop Sawatij dne 8. rujna 1923. obratio na srbskog patriarha, neka posreduje, da se episkop Gorazd sjedini s pražkom arhiepiskopijom, nije patriarh htio ni odgovoriti. Srbski patriarh nije opozvao Dositeja iz Čehoslovačke, nego ga je dalje ostavio ondje kao delegata srbske crkve. Dositej je i nadalje kušao vršiti jurisdikciju u Češkoj, a još više u Podkarpatskoj Rusiji.

Koncem kolovoza 1923. došao je u Prag bivši *sevastopolski episkop Benjamin*, koga je iz Srbije pozvao arhiepiskop Sawatij i koga je s dopuštenjem carigradskog patriarha postavio za privremenog upravitelja onog diela Podkarpatske Rusije, koji je priznao arhiepiskopa Sawatija. U prvoj polovici rujna obavio je Sawatij u pratnji episkopa Benjamina svoju prvu kanonsku vizitu u Podkarpatskoj Rusiji, čim mu je ugled porastao.

[54] Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 68—69.

31. GORAZD SE PONIZUJE

Episkop Gorazd se ponizio i zamolio sporazum sa Sawatijem, pa mu je u tu svrhu uputio ljubezno pismo od 8. prosinca 1923. Zanimljivo, na kakovo se stanovište stavlja apostata Pavlík. On piše: »Ja sam uvjeren, da se iz sadanjih meteža, bez kojih ne može biti pošteđeno ni jedno novo djelo može naći izlaza, kad bi svi odgovorni činbenici bili sviesni velike odgovornosti pred Bogom, crkvom i narodom. Sve će nas suditi Bog, pa moramo svi činiti, što je u našoj moći, pa pridonesti i žrtve, bez kojih ni jedna stvar, a najmanje vjerska, ne može uspjeti.« Da je g. Pavlík mislio na sud Božji i odgovornost pred Bogom crkvom i narodom, ne bi učinio toliku sablazan, kakovu je učinio! Da je bio spreman na žrtve, ostao bi u vjeri, koja ga je othranila i posvetila... Onda nastavlja: »Treba mirno i bez predsuda uvažiti i sve crkveno-kanonske propise, jer se tek na njihovoj osnovi može konsolidovati crkva.« Na koncu moli, pošto on ne može ostaviti Olomouca, neka bi vladika Sawatij s Dr. Červinkom došao k njemu u Olomouc na pregovore dne 28. ili 30. prosinca 1923.

Vladika Sawatij odgovorio je dopisom od 26. prosinca, da iz izvjesnih razloga ne može doći u Olomouc ni 28. ni 30. prosinca. Veli, da si je potpuno sviestan odgovornosti pred Bogom, pa nastoji prema slabim silama, da svojoj dužnosti udovolji. Priznaje, da bi zajednički rad bio poželjan, nu zamjera, što ljudi iz blizine Gorazdove bacaju otrovne strjelice najbjednijih kleveta i uvreda na njega. Onda nastavlja: »Mi ne navaljujemo ni na koga, ne tražimo osobne slave ni koristi, mi tek branimo pravoslavlje i čuvamo slobodu svoje crkve, koju smo tolikim naporima postigli, pa ne ćemo svoju šiju prignuti pod igo, ma da nam se ono riše najzamamljivijim obećanjima i ma da nam se ovo igo nudi rukom, koja se nazivava sama »mekom bratskom rukom«.[55]

Tim su Gorazd, a s njim i srbska crkva, opet poliveni hladnom vodom. Gorazd je vrlo požurio pa odgovara već 29. prosinca 1923. Žali, što vladiki Sawatiju nije bilo moguće doći u Olomouc, pita razjašnjenja glede kleveta i glede jarma. Ispričava napadaje riečima: »U pitanjima pogrješke valja razlikovati crkvu od njenih zastupnika. Radi pogrješaka zastupnika ne smije trpjeti crkva«. Na koncu moli Gorazd ponovno priliku za ustmeni sastanak srbskog delegata, Gorazda i Sawatija.

Na to drugo pismo Gorazd nije uopće dobio odgovora. Tako je godina 1923. svršila za nj prilično biedno.

[55] Ibid. str. 70. s. Gregorić je imao uvid u lični arhiv episkopa Gorazda pa svoje navode potvrđuje dokumentima. Episkop Gorazd je dokazivaoo crkveno-pravnu nevaljalost carigradskog čina, branio je srbsku jurisdikciju, izticao interes države čehoslovačke. Radi toga je i napisao knjigu »O krisi v církvi československé i Otázka pravoslavné církve v Československu« Praha 1924. str. 53—57.

Kad nije uspjelo osobno sporazumievanje, poslužio se *Gorazd politikom*. Tu je bio sretnije ruke. Budući da Sawatij nije priznat od države, imao je pred državom veliki respekt. Tim ga je Gorazd nadmudrio.

U siečnju g. 1924. obdržavao se u Beogradu sastanak ministara Male Antante. Tu se među inim radilo i o uređenju pravoslavnog pitanja u Čehoslovačkoj. Beogradski je sastanak imao velik upliv na razvoj daljnjih događaja i to u korist srbskog patriarhata i prema tomu u korist episkopa Gorazda. Odlukom ovoga sastanka bio je iz Podkarpatske Rusije po političkoj vlasti *protjeran episkop Benjamin*.

32. EPISKOP DOSITEJ POSREDUJE

Dne 2. lipnja 1924. naložio je Sveti sinod srbske crkve episkopu *Dositeju*, da kao delegat srbske crkve ponovno pođe u Čehoslovačku, pa pokuša urediti crkvene prilike prema ovim smjernicama: 1. neka izpita, u koliko je Čehoslovačka vlada imala udjela u izboru, posvećenju i postavljanju arhiepiskopa Sawatija i na priznanju jurisdikcije carigradskog patriarha; 2. neka kuša navezati razgovor s arhiepiskopom Sawatijem, ne bi li radi izmirenja s episkopom Gorazdom bilo moguće razvezati kanonsku vezu između vladike Sawatija i vaseljenskog patriarha carigradskog, tako da se on podvrgne srbskoj crkvi, pod koju pravoslavna obćina u Pragu odprije pripada. 3. Da se to lakše postigne, neka Dositej uvjeri arhiepiskopa Sawatija, da crkva u tom smislu već pregovara s carigradskim patriarhom i da srbska crkva nema nikakovih aspiracija, da vlada nad češkom crkvom, jer će joj dati autokefalnost, čim se izpune svi preduvjeti za to. 4. Ako se bilo iz kojih razloga ne bi mogao razriešiti kanonski odnos čehoslovačke crkve s carigradskom patriaršijom, srbska crkva želi, da dođe do izmirenja vladike Sawatija sa vladikom Gorazdom. U tom je slučaju srbska crkva spremna odreći se jurisdikcije nad Čehoslovačkom, pa episkopu Gorazdu dati iztup iz kanonske veze s pravoslavnom crkvom srbskom. Prije negoli se to dogodi, ima Gorazd točno izviestiti Sveti sinod o stanju stvari, čemu se ima priključiti srbski delegat Dositej. 5. Što se tiče Podkarpatske Rusije srbska crkva misli, da tamošnji pravoslavni imadu ostati pod jurisdikcijom srbske crkve, budući da su se kroz stoljeća u borbi protiv uniata utjecali k njoj i budući da to podkarpatski vjernici žele i sada. Srbska crkva smatra svojom dužnošću, da se brine za Podkarpatsku Rusiju, ali samo tako dugo, dok se pravoslavlje u tom kraju ne učvrsti i dok ne bude moguće, da se ova crkva organizuje kao samostalna. U tom slučaju će je srbska crkva odpustiti i priznati joj autokefalnost. Episkop Dositej dobio je nalog, da izpita sve prilike i da predloži osobu episkopa — Vikara za Podkarpatsku Rusiju.[56]

Episkop Dositej došao je u Prag dne 4. srpnja 1924. Dne 9. srpnja bio je primljen od ministra Cincar Markovića. Dne 10. srpnja 1924. posjetio je vladika Dositej u pratnji Djurića, tajnika jugoslav. poslanstva ministarstvo školstva i narodne prosvjete, gdje je sa šefom odsjeka Dr. Müllerom raspravljao o stanju i organizaciji pravoslavlja u Čehoslovačkoj. Razgovoru je prisustvovao i Dr. Roztočil sa strane ministarstva vanjskih poslova u svrhu informacije.

56 Sr. Gorazd Pavlik, op. cit. str. 62—63.

Episkop Dositej je izjavio, da dolazi u Prag prema zaključku sastanka Male Antante u Beogradu od 12. siečnja 1924. i da njegov posjet ima informativan značaj. Kao delegat srbskog patriarha nastojao je Dositej da dokumentarno dokaže historičko i kanonsko pravo srbske crkve na području Čehoslovačke. Njegova je namjera bila pokazati, kako se presizanje ekumenskog patriarha carigradskog u češke prilike protivi nesamo državnim, nego i kanonskim propisima i radi toga da ga srbska crkva ne može priznati. (Mimogred budi rečeno: Doista liep je taj ekumenski patriarh carigradski, kad mu područni patriarh, što više i jedan diecezanski biskup sudi!)

Dositej je u toliko uspio, da je šef odsjeka ministarstva školstva pristao, da se prema prvoj točki beogradskog sustanka izradi osnova za daljnji rad. Dositej je obećao, da se srbska crkva obvezuje pobrinuti se, da u saglasnosti s čehoslovačkom vladom bude što prije priznata autekefalnost pravoslavne crkve u ČSR.

Na to je Dositej radio dalje. Gledao je da razgovara sa arhiepiskopom Sawatijem. Prvi sastanak je bio dne 14. srpnja 1924. »Kod zlatne guske« u Pragu! Ovomu prvomu razgovoru prisustvovao je čehoslovački poslanik u Beogradu Šeba. Episkop Dositej razložio je Sawatiju svrhu svog dolazka u Prag. Iztaknuo je, da je čehosl. vlada priznala srbsku jurisdikciju, pa ga je zamolio, da prema želji Svetog sinoda srbskog prekine svoju kanonsku vezu s carigradskim patriarhom i da se podvrgne srbskoj pravoslavnoj crkvi, pod koju i pražka pravoslavna obćina odprije spada. Arhiepiskop Sawatij je odgovorio, da mu nije poznato, da bi vlada u tom pogledu što odlučila; a ako srbska crkva imade nekada prava nad Češkom, neka ih reklamira kod carigradskog patriarha, da se ciela stvar rieši na crkvenom području.

Episkop je Dositej činio daljnji pritisak na Sawatija preko državne vlasti. Dne 22. srpnja 1924. pozvao je Dr. V. Müller, šef crkvenog odsjeka kod ministarstva školstva i narodne prosvjete arhiepiskopa Sawatija u svoj ured pa mu je saopćio, da će vlada posve sigurno priznati srbsku jurisdikciju nad Čehoslovačkom. On neka sam izloži u Carigradu težkoće, u kojima se nalazi i neka zatraži, da bude pušten iz jurisdikcije Carigrada. Srbskoj crkvi neka obeća, da će se spojiti s njome, čim bude razvezan u Carigradu. Istodobno bi se i srbska crkva obratila na Carigrad nastojeći, da se spor mirno rieši. Bilo rješenje Carigrada ma kakovo, srbska će ga crkva priznati, jer će u pregovorima sama sudjelovati.

Vladika Sawatij odgovorio je Dr. V. Mülleru pismom od 23. srpnja 1924., da će zamoliti carigradski patriarhat, da sam rieši ovo pitanje sa srbskim patriarhatom, da budu obje stranke zadovoljne. Ovaj odgovor nije podpuno zadovoljio Dr. V. Müllera, pa se je smatrao ponukanim, da dne 25. srpnja 1924. upravi novo pismo protoprezbiteru Dr. Červinki, gdje je izložio stanovište vlade i kušao izvesti pritisak. Pisao je, da se stvar s Carigradom mora riešiti do 1. rujna 1924., jer će tada vlada uredovati u svom djelokrugu u korist srbske jurisdikcije.[57]

Srbskoj crkvi, koja je bila već dosta razočarana postupkom vodja čehoslovačke crkve, bilo je mnogo stalo do toga, da u buduću organizaciju pravoslavlja u Čehoslovačkoj bude uključena i pravoslavna vjerska obćina u

57 Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 75 ss.

Pragu s arhiepiskopom Sawatijem. Zato je bila spremna i na veće ustupke. Ona je ovlastila episkopa Dositeja, da izravno pregovara sa Sawatijem. Ona je bila spremna za volju definitivnog uređenja crkvene uprave zaboraviti uvredu, nanesenu time, što je pražka občina iza njenih leđa išla u Carigrad. Ona je dakle bila spremna priznati i samog Sawatija. Ako Sawatij ne bi poslušao, provela bi se organizacija crkve u Čehoslovačkoj po samom Gorazdu, dok bi mala pražka občina sa neznatnim brojem vjernika ostala sama bez ikakova izgleda na budućnost.

Da posao zbliženja bude lakši, *Gorazd* je u svom listu »Za pravdu« od 24. srpnja 1924. izjavio da je *formalno izstupio iz čehoslovačke narodne crkve* i da je *resignirao na službi moravskog biskupa.*[58]

Nakon tih velikih priprava sazvao je episkop *Dositej* oba biskupa na izravne pregovore. Sastanak je bio 29. srpnja 1924. u stanu Dositejevu u Vyšehradskoj ulici u *Pragu*. Tu je polučena nagoda, da će Gorazd i svi njegovi sljedbenici stupiti kao članovi u ČNOP (češku vjersku pravoslavnu občinu), da tako pred državnom vlašću tvore jednu organizaciju. Što se tiče pitanja jurisdikcije, to bi pitanje imali riešiti carigradski i srbski patriarh sporazumno. U tom je pogledu arhiepiskop Sawatij imao izviestiti carigradskog patriarha, dok bi episkop Dositej izviestio srbskog patriarha. Do konačnog riešenja ostao bi Sawatij pod carigradskim, a Gorazd pod srbskim patriarhom. U ovim prilikama nije Sawatij imao ništa protiv toga, da kao arhiepiskop povjeri Gorazdu upravu onih crkvenih občina u Moravskoj i Šleskoj, koje su s njim pristupile u pravoslavlje. Sawatij je vidio, da njegova moć time samo raste, jer dobiva velik broj novih vjernika. Ovu nagodbu potvrdio je Sawatij episkopu Dositeju pismeno dne 30. srpnja 1924.

33. GORAZD STUPA U ČNOP.

Sada je trebalo da Gorazd obaviesti o svemu svoje pristaše. On je sazvao dne 10. kolovoza 1924. skupštinu svojih pristaša u *Olomouc*. Skupština je njegovim nastojanjem prihvatila ove resolucije: »Pouzdanici pravoslavnog smjera čehoslovačke crkve 307 na broj na sastanku u Olomoucu dne 10. kolovoza 1924. saslušavši izvještaj episkopa Gorazda i drugih govornika zaključujemo sliedeće: 1. odobravamo pristup našega episkopa Gorazda k češkoj pravoslavnoj crkvi i njegovo ujedinjenje s arhiepiskopom Sawatijem; 2. zahvaljujemo pravoslavnoj crkvi srbskoj i njezinu delegatu episkopu Dositeju za sve, što su za naš pokret učinili; 3. izrazujemo svoju radost, što je u pitanju crkvene jurisdikcije u bratskoj ljubavi nađeno izhodište, koje omogućuje združenje dvaju sadanjih pravoslavnih episkopa; 4. odlučivši zakonitim načinom pristupiti pravoslavnoj crkvi izjavljujemo, da se želimo držati njenog statuta i da želimo obdržavati i opće zakone pravoslavne crkve, pa osuđujemo navale, koje su u našem narodu dizane protiv pravoslavlja; 5. pozdravljamo braću članove svih pravoslavnih skupina u Čehoslovačkoj, pa uvjeravamo arhiepiskopa Sawatija o svojoj lojalnosti... 6. molimo arhiepiskopa Sawatija i predstavničtvo pravoslavne občine u Pragu, da duhovnu upravu i organizaciju pravoslavne crkve u Moravskoj povjere episkopu Gorazdu, kojemu izričemo potpuno svoje povjerenje. 7. zahvaljujemo konačno episkopu Gorazdu, što je

58 Sr. »Za pravdou«. Olomouc br. 30. od 24. VII. 1924.

on jedini, često ostavljen od svih, odvažno branio kršćanska načela u čehoslovačkoj crkvi, i što nas nije ostavio u najgore doba, pa i za to, što nam pripojenjem k pravoslavnoj crkvi hoće omogućiti kršćanski život«.[59]

Isti je dan episkop Gorazd poslao dopis predstavničtvu ČNOP, aliter *Dr. Milošu Červinki*, kojim javlja, da se na osnovu razgovora s arhiepiskopom Sawatijem i u sporazumu s delegatom srbske crkve episkopom Dositejem odlučio pristupiti u ČNOP, t. j. pravoslavnu čehoslovačku vjersku občinu u Pragu. On moli, da se molba povoljno i po mogućnosti što prije rieši. Jedinstven slučaj, da se biskup jedne, do nedavna milijunske crkve, sa svojim pukom javlja kao član jednoj maloj župi!

Predstavničtvo ČNOP odgovorilo je dopisom od 16. kolovoza 1924. br. 1027, da s veseljem prima episkopa Gorazda za svog člana te mu je u tu svrhu poslalo pristupnicu, da je izpuni, što je on i učinio.

Ujedno je arhiepiskop Sawatij pozvao episkopa Gorazda, neka si od srbske crkve prema kanonskim propisima izhodi list, da ga srbska crkva pušta iz svoje jurisdikcije i dopušta, da bude primljen pod jurisdikciju Carigrada. Brat Čeh Vrabec htio je brata Moravca Pavlíka poniziti do kraja! Gorazd je shvatio poniženje, pa je u listu od 3. rujna 1924. na arhiepiskopa Sawatija izrazio čuđenje, što se traži, da si on sam izradi odpustnicu, dok je na prijašnjoj nagodi odlučeno, da će pitanje jurisdikcije riešiti sporazumno oba patriarha. No — jer su mu lađe tonule — pokrio se: posredstvom episkopa Dositeja zatražio je odpustnicu od srbskog patriarha.

Carigradski patriarh *Gregorij VII.* dobivši izvještaj arhiepiskopa Sawatija od 10. kolovoza 1924. sazvao je Sveti sinod, gdje je iznesena situacija pravoslavne crkve u Čehoslovačkoj. Carigradski je sinod odobrio postupak arhiepiskopa Sawatija, pa mu je svjetovao, da ponudi moravsku eparhiju episkopu Gorazdu, a podkarpatsku eparhiju episkopu Dositeju. Svi dakako da ostanu pod carigradskom patriaršijom. Ovo se rješenje nije Sawatij ufao saobćiti ni Gorazdu ni Dositeju.

I *srbski Sveti sinod* je na svom zasiedanju od 23. studenoga do 6. prosinca 1924. viećao o položaju pravoslavlja u ČSR, pa je stvorio ovaj zaključak: »Ovlašćuje se Njegova Svetost Patriarh i Sveti sinod, da nanovo pišu vaseljenskom patriarhu u Carigrad, neka ubrza odgovor na dopis srbske crkve pod sinod. br. 1712 iz g. 1923. u pitanju čehoslovačke crkve. U slučaju povoljnog odgovora neka Sveti sinod zauzme svoje stanovište, pa o tom obaviesti eparhialne episkope. U slučaju nepovoljnog odgovora neka se stvar uputi arhijerejskom saboru«.[60]

Međutim je ČNOP provodila organizaciju novih članova. Uređene su izpostave duhovne pastve u Olomoucu, Brnu, Štepánovu, Přerovu i t. d. Budući da je državna vlast priznala tek jednu pražku pravoslavnu občinu za svu državu, mogle su se drugdje osnivati tek izpostave pražke parohije.

Dne 29. prosinca 1924. obdržavala se u *Olomoucu skupština pravoslavnog svećenstva i delegata* crkvenih izpostava na kojoj je izabrano pravoslavno »moravsko-šlesko eparhijsko vieće«. U to su vieće ušli svi svećenici, te po

59 Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 78.

60 Iz dopisa Svetog sinoda episkopu Dositeju od 21. XII. 1924. br. 2435. Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 151.

dva zastupnika svake crkvene obćine, ukupno 25 članova. Za predsjednika vieća i odbora izabran je — što je jasno — jednoglasno episkop Gorazd.

Gorazd se zahvalio na izboru, jer da pitanje jurisdikcije još nije riešeno. Skupština je obećala zamoliti pravoslavnu obćinu u Pragu, neka nastoji što skorije urediti pitanje jurisdikcije. Kad je prisutni Dr. Červinka to obećao, primio je Gorazd izbor. Dne 19. siečnja 1925. izjavio je Gorazd, da iz zdravstvenih razloga i iz važnih kanonskih razloga traži dopust. Eparhijsko je vieće priznalo ove razloge, te je Gorazdu podielilo dopust, a za zamjenika vladike izabralo je *A. Ševčika*, koga je arhiepiskop Sawatij dne 8. veljače 1925. potvrdio i imenovao protojerejem.

34. EPISKOP GORAZD RUŠI ARHIEPISKOPA SAWATIJA

Sve dosada pobjeđivao je gospodin Vrabec u Pragu. Ali sad će nastati preokret. Doživjet će i on revoluciju, koja će ga zbaciti s umišljene visine! Znatni priliv vjernika u Moravskoj tražio je novi izbor središnjih organa, naime glavne skupštine i sinodalnog vieća, a to tim više što je g. 1925. iztícalo prvo trogodište trajanja ČNOP, na koje je doba prema statutu obćine izabrano predstavničtvo. Zato je *eparhijsko vieće moravsko* dne 17. ožujka 1925. predložilo predstavničtvu ČNOP, neka razpiše izbore za glavnu skupštinu. Kad predstavničtvo nije, uredovalo, obnovilo je moravsko eparhijsko vieće svoju želju.

Kad je Prag šutio, razvila se biesna borba. Moravski pravoslavci stadoše proučavati statut ČNOP kao i dosadanji život i rad toga udruženja, pa tim proučavanjem »odkriše«, da izbor prvih funkcionara ČNOP nije bio pravilan, da izbor arhimandrita Sawatija za duhovnog upravitelja ili episkopa pravoslavnih u Češkoj nije valjan i da je Dr. Miloš Červinka tek predsjednik nekadanje čehoslovačke pravoslavne obćine u Pragu ČOP. To je bio baš udarac u rebra pravoslavnoj braći, koja su kušala da vedre i oblače!

Kad je minula daljnja polovica mjeseca travnja od urgencije, odlučiše pravoslavne crkvene obćine (izpostave) u Moravskoj, a neke i u Češkoj, zastupane u *eparhijalnom vieću*, da se protiv nezakonitog stava ČNOP žale na svjetske vlasti. Žalba je predana dne 6. svibnja 1925. ministarstvu školstva i nar. prosvjete. Žalba sadržava dva diela. U prvom se dielu okrivljuje Dr. Miloš Červinka, da ne izdaje članovima potvrde o pristupu prema §. 4. i 5. statuta; da ne saziva sinodalnog vieća ni obće skupštine, pa o svemu odlučuje sam. Drugi dio iznosi, da ČNOP nije uobće do sada konstituirana, da nema potrebnih organa i da izbor duhovnog upravitelja nije valjan. Žalba moli, neka ministarstvo odredi svog komesara, koji će stvar iztražiti i urediti.

Ministarstvo školstva i nar. prosvjete imenuje komesara u osobi *Karla Eichlera*, savjetnika Zem. polit. uprave u Pragu. Komesar je »ustanovio«, da su svi navodi žalbe opravdani. Ustanovio je, da ČNOP uopće nema svog zakonitog predstavničtva, nego da njome upravlja predstavničtvo ČOP (Čehoslovačke obćine pravoslavne) u Pragu, koja više ne djeluje i ne postoji, nego na papiru. Na ponuku odozgora dao je protoprezbiter Dr. M. Červinka dne 2. srpnja 1925. izjavu, da se družtvo ČOP dragovoljno razilazi. Na nalog pomenutog ministarstva od 14. srpnja 1925. uredio je vladin komesar u svom djelokrugu sve t. zv. neurednosti u ČNOP. Revidirao je i djelomice iznova

sastavio popis članova (t. j. čeških pravoslavaca), izdao je svima potrebne legitimacije, sastavio izborne listine i izdao svima izborne legitimacije, a vršio je službenu korespodenciju obćine umjesto dosadanjeg predstavničtva. Tako je Dr. Červinka bačen na stranu. Arhiepiskop Sawatij vršio je duhovnu upravu i dalje, ali kao privremeni administrator obćine, jer je o stalnom episkopu ČNOP imala odlučiti glavna skupština. Tako je naš Vrabec sada lebdio u zraku!

Protiv svega toga podnesao je *arhiepiskop Sawatij* s predstavničtvom bivše ČNOP žalbu na ministarski savjet. Međutim žalba nije uvažena. Politički spoj ČSR sa Jugoslavijom u Maloj Antanti davao je odsada uviek pravo srbskoj crkvi i Dositeju, a prema tomu i Gorazdu, kao srbskom eksponentu. Za Sawatija su nastajali crni dani!

Kad je vladin komesar Karel Eichler svršio svoj posao, odredio je izbore delegata za glavnu skupštinu svih čeških pravoslavaca za dne 8. studenoga 1925. Pošto su moravski pravoslavci i pristaše Gorazdovi bili u ogromnoj većini, moglo se predviđati, da će skupština svršiti pobjedom Gorazdovom, koji je dobro manevrirao.

Izbor 40 laičkih delegata za glavnu skupštinu vršio se u 10 crkvenih općina, od toga 8 u Moravskoj, a 2 u Češkoj. Za moravsku odabrano je 24 delegata, za Češku 16. Izbor svećenstva morao je odpasti, jer je broj svih svećenika bio manji od 20. Jakost dakle moravske pravoslavne crkve nije bila velika, no bila je ipak u nadmoći prema češkoj. Nakon provedenih izbora bila je sazvana glavna ili konstituirajuća skupština cjelokupne pravosl. crkve u Češkoj za dan 22. studenoga 1925. u *Češkoj Třebovi*. Poziv na skupštinu dobiše i arhiepiskop Sawatij i protoprezbiter Dr. M. Červinka, no ne dođoše.

Skupštinu je otvorio vladin komesar *Karel Eichler*. Izviestivši o svom radu pristupilo se verifikaciji izbornika, a onda i samom izboru predstavnika ČNOP. Episkopom i duhovnim upraviteljem ČNOP u Pragu izabran je jednoglasno *Gorazd Pavlik*. U predstavničtvo su birani Dr. *Bogdan Zahradnik*, gener. ravnatelj Hipotekarne banke u Pradu kao predjednik, *Václav A. Ševčík* protojerej iz Brna kao prvi podpredsjednik, a *Dr. Gorazd F. Vacek*, senatski predsjednik vrhovnog upravnog suda u Pragu kao drugi podpredsjednik.

Iza izbora održao je *Dr. L. Stehule* predavanje o autokefaliji, arhiepiskopiji i jurisdikciji. Na to je skupština prihvatila priedlog *B. Skládala*, da se uzakoni vjerski doprinos od 4 Kč mjesečno na svakog punoljetnog člana. Na priedlog *Dr. Josefa Svojtke* prihvaćen je zaključak, da će se pravoslavna češka crkva do stečenja autokefalije iz razloga pravnog kontinuiteta i u smislu kanonskih propisa opirati o srbsku crkvu kao materinsku, da ne priznaje pravoslavne arhiepiskopije osnovane u ožujku 1923. po carigradskom patriarhu, a s time u vezi da ne priznaje ni carigradsku jurisdikciju. Dalje je skupština zaključila, da ne priznaje izbora duhovnog poglavara u osobi arhimandrita Sawatija od 15. lipnja 1922., jer se taj izbor obavio na skupštini ČOP, a ne ČNOP u Pragu. Skupština nije zaboravila izjaviti, da je pravoslavna crkva čehoslovačka »narodni državotvorni elemenat«, pa se srdačno zahvalila vladinom komesaru i poslala pozdrav presidentu republike. Pošto je zaključak prihvaćen, zapjevaše izbornici tropar u čast sv. Ćirilu i Metodiju te obje češke himne.[61]

---

61 Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 151.—157.

Divna je ta pravoslavna crkva, kad može jedna crkva na taj način izigravati drugu, jedan biskup drugoga, jedna eparhija drugu, jedan patriarhat drugi. Doista velik je autoritet ekumenskog patriarha, kad je lukavi Dositej niški mogao na tako laki način izigrati vrhovno rješenje carigradskog patriarha i carigradskog arhijerejskog sinoda! Tu se tek u pravom svietlu vidi veličina rimokatoličke crkve i jakost njenog ustrojstva!

35. ARHIEPISKOP SAWATIJ PROSVJEDUJE, ALI UZALUD

Arhiepiskop Sawatij i *protoprezbiter Dr. M. Červinka,* koji su lukavošću Dositeja i vladinom intervencijom doživjeli podpuni poraz, sazvaše dne 6. prosinca 1925. skupštinu predstavničtva i upravnog odbora udruženja ČNOP, proširenu nekim pravoslavcima iz Češke i zastupnicima svećenstva carigradske jurisdikcije u Podkarpatskoj Rusiji i Slovačkoj. Skupština je uputila novi prosvjed na predsjedničtvo ministarskog savjeta. Prosvjed je predala posebna delegacija dokazujući, kako je cieli postupak vladinog komesara nezakonit, kao što je nezakonito sve, što je učinjeno.

Sve to nije pomoglo. Vlada je bila dosljedna. Nakon uredovanja policijskog ravnateljstva i samog ministarstva unutarnjih djela morao je *Dr. Miloš Červinka,* prema odredbi policijskog ravnateljstva od 17. XII. 1926. u »Službenom listu« najaviti razpust družtva ČOP. Ministarstvo školstva i narodne prosvjete je rješenjem od 22. prosinca 1925. potvrdilo *izbor Gorazda* za episkopa pražkog.

Dne 25. siečnja 1926. vršila se *prva konstituirajuća skupština* sinodalnog vieća pravoslavne češke obćine *u Pragu.* Tom je zgodom *dokinuto* moravsko-šlesko *eparhijsko vieće* u Olomoucu, jer je pražko vieće navodno bilo dostatno, da upravlja cielom crkvom. Mudri Gorazd nije želio, da mu opet tko iza leđa stvara novu crkvu, a to je u češkom pravoslavlju uviek bilo moguće.

Trebalo je samo, da arhiepiskop Sawatij i protoprezbiter Dr. Červinka predadu upravu crkvene obćine u ruke nove uprave. Ta se *predaja* obavila dramatskim načinom! Za predaju određen je dan 23. veljače 1926. Toga je dana došao vladin komesar *Karel Eichler* u pratnji novog podpredsjednika ČNOP Dr. G. F. Vaceka i člana sinodalnog vieća Dr. J. Svojtke u kancelariju arhiepiskopa Sawatija na Smíchovu, da preuzme imovinu, matice i arhiv ČNOP u Pragu. Protoprezbiter *Dr. M. Červinka* izjavio je odmah kod dolazka vladinog komesara, da on ne predaje ničega, pa je zapjevavši otišao iz kancelarije. *Arhiepiskop Sawatij* je izjavio također, da ne predaje ničega, ali je ostao u kancelariji kroz cielo vrieme uredovanja. Šteta da nije došao sam Gorazd Pavlík, pa se uhvatio s Vrabcem u koštac! To bi bila najljepša slika apostatskog djelovanja!

Ministarstvo školstva i narodne prosvjete izdalo je u »Službenom listu« republike dne 20. ožujka 1926. obaviest o učinjenoj predaji uz dodatak, da se od 23. veljače 1926. imade svatko u stvarima ČNOP obraćati na predstavničtvo ČNOP u Pragu, a ne više na vladinog komesara Karla Eichlera, koji je svoj posao oko uređenja prilika u ČNOP dovršio.

Sve ove dokumente je imao u rukama Vlad. Gregorić proučavajući arhiv Češke vjerske pravoslavne obćine i arhiv episkopa Gorazda. Op. cit. str. 158—160.

Arhiepiskop *Sawatij* i protoprezbiter Dr. M. Červinka uložiše dne 25. veljače 1926. protiv vladinog komesara Karla Eichlera na presidij Zem. političke uprave tužbu radi krivog uredovanja. Isto tako uložiše tužbu protiv ostalih osoba, koje su sudjelovale kod toga uredovanja, pa zamoliše, da se uredovanje vladinog komesara smjesta obustavi, da se utvrdi valjanost izbora, ovršenih na skupštini dne 15. lipnja 1922. kao i izpravnost daljnjeg rada. Dne 12. ožujka nadopuniše tužbu novim podatcima, pa zatražiše, da se matice, arhiv i ključevi od hrama sa svim drugim stvarima bezodvlačno vrate. Kad to nije koristilo, podnesoše pomenuta dvojica žalbu protiv rješenja zemaljske političke uprave od 23. ožujka 1926. na ministarstvo unutarnjih posala, pa proglasiše, da uredovanje vladinog komesara, kao rješenje polit. uprave smatraju nezakonitim, smućenim i za sebe neobveznim. Napokon izjaviše, da je sav izbor novih organa pravoslavne češke vjerske obćine nezakonit i ništetan.

Ali uzaludna je bila sva borba protiv sile. Ministarstvo školstva i narodne prosvjete, kome je stvar predana kao odlučnoj instanciji, sve je žalbe naprosto odbilo. O tom su tužitelji bili obaviešteni odlukom zem. polit. uprave u Pragu od 6. veljače 1928., dakle gotovo nakon dvie godine čekanja.

Srbski arhijerejski sabor potvrdio je izbor episkopa, predstavničtva ČNOP i sinodalnog vieća u Pragu na svojoj sjednici dne 20. travnja 1926., o čemu je episkop Gorazd obavješten rješenjem od 23. travnja 1926. Isti je sabor potvrdio statut ČNOP u Pragu, nadopunjen resolucijom skupštine od 27. studenoga 1926.

Time je pravoslavna crkva u Čehoslovačkoj postavljena na potpuno novu osnovu. Sve su se crkvene obćine (izpostave) podvrgle episkopu Gorazdu i sinodalnom vieću izabranom dne 22. studenoga 1925. osim svećenika Václava Zdražila, koji je stupio u čehoslovačku crkvu.

Oko arhiepiskopa Sawatija ostao je uži krug prijatelja, koji su mu ostali vjerni, pa su tvorili uviek jednu za Gorazda opasnu stranku. Kao lukav **političar,** što je valjda naučio od episkopa Dositeja, pregnuo je *Gorazd,* da s poniženom manjinom ipak sklopi neki trajniji mir, da ne mora neprestano strahovati za budućnost. Što je politika stvorila, može politika, koja je promjenljiva, opet promieniti. Gorazd je našao vješta posrednika u osobi tvorničara *Vladislava Čerycha* iz Josefova. Posredovanje je bilo vrlo potrebno, jer je tu još uviek bio Carigrad, koji je stajao za svojim štićenikom Sawatijem.

36. VLADISLAV ČERYCH U CARIGRADU I BEOGRADU

Carigradski patriarh svojim rješenjem od 15. studenoga 1926. izašalje u Čehoslovačku eksarha *metropolita Amassija* i *Kyr Germanosa,* eksarha srednje Evrope. Njima je bilo naloženo, da nastoje sporazumom sa svim strankama uvesti red i jedinstvo u češkoj pravoslavnoj crkvi. *Kyr Germanos* dođe u Prag dne 4. siečnja 1927., pa osta ondje do 24. siečnja. Germanos je skoro dnevice konferirao s metropolitom Sawatijem i protoprezbiterom Dr. Červinkom. Dne 13. i 19. siečnja konferirao je s Vladislavom Čerychom, dne 20. siečnja pohodio je ministarstvo školstva i narodne prosvjete, a onda je opet konferirao s Vladislavom Čerychom. Čerych je kušao uvjeriti Kyr Germanosa,

da se do mira može doći tek na osnovu odpustnice iz Carigrada i na osnovu priznanja srbske jurisdikcije. Prilike su takove, da se sada ne da ništa više promieniti. Po sriedi je naime bio politički dogovor ministara dviju država Male Antante. Metropolit Germanos je uvjeravao, da je carigradski patriarh spreman smjesta dati čehoslovačkoj crkvi autokefaliju, a to bi prema njegovu mnienju bio također dobar izlaz. Kad je Čerych uztrajao na svomu, obećao je Germanos preporučiti carigradskom patriarhu, da arhiepiskopu izda odpustno pismo. Čerych je rezultat viećanja saobćio arhiepiskopu Sawatiju i Dr. Červinki, koji su to morali uzeti na znanje, jer im drugo nije preostalo. O svemu je Čerych dne 5. veljače 1927. izviestio episkopa Gorazda, koji se nalazio u Podebradskim Toplicama. Taj je naravski bio zadovoljan, jer su se stvari razvijale prema njegovoj i Dositejevoj osnovi. Veće sigurnosti radi svjetovao je, da bi bila potrebna jedna konferencija triju pravoslavnih episkopa čeških: Sawatija, Gorazda i vladike Irineja, koji je tada boravio u Podkarpatskoj Rusiji.

Dne 5. ožujka 1927. odputovao je *Vladislav Čerych* u *Carigrad*, a arhiepiskop Sawatij poslao je za njim punomoć poštom dne 12. ožujka 1927. Novi carigradski *patriarh Kyr Basilios* primi Čerycha dne 23. ožujka 1927. Čerych izloži patriarhu stanje stvari, pa mu svjetuje kao najbolje rješenje spora dati odpustnicu i dozvoliti, da se ciela Čehoslovačka podvrgne patriarhu srbskom. Patriarh obeća uputiti priedlog Svetomu sinodu. Bilo je podjedno dogovoreno, da će Čerych pohoditi u Beogradu srbskog patriarha Dimitrija, pa mu izložiti stanje stvari. Dne 2. travnja 1927. doputovao je Čerych u *Beograd*, gdje je bio primljen od *patriarha Dimitrija*. Patriarch je izrazio veliku svoju radost, što je čehoslovačko pitanje na putu k dobrom rješenju. U Beogradu je bilo ugovoreno, da će se u Pragu upriličiti sastanak *Sawatija* i *Gorazda*, a po mogućnosti i *Irineja*, gdje će doći do nagode između njih samih. Oni će o svojoj nagodi izviestiti oba patriarhata.

Dne 9. travnja 1927. vratio se Vladislav Čerych sa svog puta, u Češku, pa je Sawatiju, Dr. Červinki i Gorazdu saopćio uspjeh svog puta. Snovani sastanak triju čeških pravoslavnih episkopa odgođen je na mjesec rujan, kad se izčekivao dolazak episkopa Irineja. U rujnu htio je Čerych da nastavi pregovore za izmirenje biskupa, pa je u tu svrhu dne 7. rujna 1927. posjetio arhiepiskopa Sawatija. No *Sawatij* se sada *uzprotivio nagodi*, već je tražio, da bezuslovno ostaju na snazi sve ustanove carigradskog »*Tomosa*«. Tim je pala u vodu svaka nada o izmirenju. Čerych je izjavio, da je svoju misiju svršio, pa da se za svoju osobu priklanja srbskoj pravoslavnoj stranci. To je javio arhiepiskopu Sawatiju dne 20. rujna 1927.[62] To je bio opet veliki udarac za pravoslavnu crkvu u Čehoslovačkoj. Do željenog mira i ujedinjenja nije došlo.

Pravoslavnu crkvu u Češkoj snašao je još jedan udarac, a to je smrt dvojice od predsjedničtva. Dne 19. veljače 1927. umro je prvi predsjednik ČNOP u Pragu *Dr. Bogdan Zahradnik*, bivši ministar željeznica, član revoluc.

62 Tvorničar Vladislav Čerych saobćio je svoje pregovore i svoja putovanja Vladimiru Gregoriću, pa mu je štaviše i financirao knjigu »Pravoslavna Cirkev v Republice Československé«. Knjiga je doživjela dva izdanja g. 1926. i g. 1928. Ja sam se služio drugim popravljenim izdanjem. Po želji nakladnika čist prihod knjige namienjen je »Fondu za Pravoslavni manastir u Pragu.«

nar. skupštine i gener. ravnatelj Hipotekarne banke u Pragu. A dne 20. rujna 1926. umro je drugi podpredsjednik ČNOP. *Gorazd F. Vacek*, senatski predsjednik vrhovnog upravnog suda.

Dne 4. srpnja 1927. održana je u Štepánovu prigodom polaganja zakladnog kamena novog hrama sv. Prokopa Sázavskog *druga glavna skupština ČNOP.*, gdje je izabrano novo predstavničtvo pravoslavne crkve u Češkoj: na čelu ciele crkve stoji *vladika Gorazd*, kao duhovni upravitelj ciele občine i kao predsjednik sinodalnog vieća. Njegov tajnik je *Prokop Šimek*. Predsjednik: *Dr. Ph. Miroslav Prokop Haškovec*, univ. profesor u Brnu; prvi podpredsjednik Ing. *Václav A. Červin*, profesor u Pragu; drugi podpredsjednik *Vladislav Čerych*, tvorničar u Josefovu. ČNOP imala je tada dvie crkvene obćine u Češkoj (Prag i Tábor), a devet crkvenih obćina u Moravskoj (Brno, Olomouc, Přerov i t. d.). Svega jedanaest crkvenih obćina. Zasada nisu vjerske skupine tvorile još uređene parohije, nego samo izpostave jedne jedine vjerske obćine, one u Pragu. Kad državna vlast potvrdi eparhijalni ustav, postat će izpostave samostalne crkvene obćine ili parohije. Za Moravsku i Šlezku je predviđeno 10, a za Češku 8.[63] Ako uzmemo, da se na pravoslavni pokret u Čehoslovačkoj utrošilo osam punih godina žilava rada, a i novaca, da je pokretu pogodovala liberalna Masarykova vlada i da su se pokretu priključili ugledni liberalni svjetovnjaci, onda moramo reći, da je pravoslavni pokret u Češkoj i Moravskoj unatoč Dositejeva uma doživio slom: 1 župa i 10 izpostava.

Kad je to uređeno, trebalo se pobrinuti za *uzdržavanje svećenstva* i za *gradnju hramova*. Kako je državna vlast do sada išla na ruku učvršćenju ove nove češke sekte, nije bilo Gorazdu težko izprositi kod vlade i kongruu. Kao lukav političar oslonio se Gorazd kod vlasti na zakone, koji bi imali vrieditи za pravoslavnu crkvu u bivšoj Austriji. Gorazdu nije bilo težko, da poduzme posebno putovanje u *Zadar* i *Šibenik*, nekadanje i sadanje sielo pravoslavnog episkopa dalmatinsko-istarskog, pod čiju su jurisdikciju spadali Česi i nekoć u Austro-Ugarskoj. Njegov trud nije bio uzaludan. Češka je vlada prema zakonu od 25. srpnja 1926. br. 122 priznala pravo na kongruu onim svećenicima organizirane pravoslavne crkve, koji bi imali pravo na kongruu prema dosada važućim zakonima, osobito prema zakonu od 19. rujna 1898. br. 177. i od 28. ožujka 1918. br. 116. Državna vlast se postavila na stanovište Gorazdovo: češka pravoslavna crkva nije nova organizacija, nego tek drugčije organizovani dio nekadanje srbske pravoslavne eparhije zadarske. Tako dobiva od onda pravoslavno svećenstvo svoja beriva prema zakonu o kongrui od 1. siečnja 1926.

Svoje bogoslužje vršila je češka pravoslavna crkva u provizornim prostorijama, većinom u školama, jer je državna vlast izlazila ususret odmetnicima. Olomučka grupa dobila je kapelu u Jánošíkovoj vojarni. Prvi vlastiti hram sagradila je skupina u Chudobinu, drugi skupina u Štepánovu. Osnova je bila podići hramove u Brnu, Vilémovu i Přerovu. U Pragu samom imali su pravoslavni na uporabu zajedno s pristašama čehoslovačke narodne crkve hram sv. Nikole. No iza iztupa Gorazda iz narodne crkve izgubiše to pravo, pa je trebalo pomišljati na vlastiti hram.

Dr. Kamilo Dočkal

(Nastavit će se.)

63 Sr. Vlad. Gregorić, op. cit. str. 162—164.

PET OSNOVNIH TOČAKA DA SE POSTIGNE RED I SMIRENJE LJUDSKOG DRUŽTVA

(DRUGI DIO BOŽIĆNOGA GOVORA SV. OTCA PIJA XII.)

Tko promatra u svietlu razuma i vjere temelje i ciljeve družtvovnog života, koje smo u kratko ocrtali i gleda ih u njihovoj čistoći i moralnoj uzvišenosti i u njihovim blagotvornim plodovima na svim područjima, mora se uvjeriti o snažnim principima reda i smirenja, što bi ih snage upravljene prema velikim idealima i spremne da se odupru zaprekama, mogle dati, ili bolje povratiti svietu u nutrini razkidanom, kada bi srušile umne i pravne zapreke, stvorene predrasudama, zabludama, ravnodušnošću i dugim razvojem sekularizacije misli, osjećaja i djelovanja, koji je odkinuo i odielio zemaljski grad od svietla i snage Božjega grada.

Danas više no ikad izbija sat, kada treba popravljati, kada treba probuditi savjest svieta iz dubokog driema, u koji su je bacili otrovi krivih ideja širom razsijani; to više, što u ovaj čas materialnog i moralnog razpadanja, spoznanje o krhkosti i nestalnosti svakog čisto ljudskog poredka otvara oči i onima, koji u onim prividno sretnim danima nisu osjećali u sebi i u družtvu manjak dodira s vječnim i nisu to smatrali bitnim nedostatkom svojih konstrukcija.

Ono što je bilo jasno kršćaninu, koji je duboko vjerujući, trpio s neznanja drugih, najjasnije nam pokazuje tutnjava strašne katastrofe današnjeg preokreta, koja poprima strahovitu svečanost obćeg suda čak i u ušima mlakih, ravnodušnih i bezbrižnih: a to je jedna stara istina, koja se tragično javlja u uviek novim oblicima i preko usta proroka odjekuje iz stoljeća u stoljeće, od naroda do naroda: »Svi, koji Tebe ostave, smesti će se. Odstupajući od Tebe bit će u zemlju zapisani, jer su ostavili žilu vode žive, Gospodina« (Jer. 17, 13)

Ne jadikovanje, nego rad — to je zapovied sadanjeg časa. Ne jadikovanje nad onim što jest ili što je bilo, nego izgradnja onoga što će se podići i što se mora podići za dobro družtva. Najbolji i najodabraniji članovi kršćanstva treba da se, prožeti oduševljenjem križara, ujedine u duhu istine, pravde i ljubavi na poklik: Bog to hoće! spremni služiti i žrtvovati se poput starih križara. Ako se onda radilo o oslobođenju zemlje posvećene životom utjelovljene Rieči Božje, danas se radi, da tako reknemo, o novom prielazu preko mora zabluda sadašnjeg vremena, da se oslobodi duhovna sveta zemlja, koja treba da bude podloga i temelj nepromjenljivih normi i zakona za iznutra čvrstu i stalnu družtvovnu izgradnju.

Za tako uzvišenu svrhu, od kolievke Kneza mira, uzdajući, se da će se njegova milost razliti u svim srdcima mi se obraćamo najprije k vama dragi sinovi, koji priznajete i klanjate se u Kristu svomu Spasitelju, i onda svima onima, koji su s nama sjedinjeni bar duhovnim vezom vjere u Boga i napokon svima, koji čeznu, da se oslobode od sumnja i zabluda, željni svietla i vođe; i molimo vas i zaklinjemo otčinski i odlučno, nesamo da duboko shvatite tjeskobnu ozbiljnost ovoga časa, nego i da promatrate, kako on nosi u sebi mogućnost blagotvornih i nadnaravnih osvita, pa da se ujedinite i radite zajedno za obnovu družtva u duhu i istini.

Bitna svrha ove nuždne i svete Križarske vojne jest, da zviezda mira, Betlehemska zviezda sine ponovno cielom čovječanstvu, svojim rujnim svietlom, svojom umirujućom okrepom kao obećanje i znak bolje, plodnije i sretnije budućnosti.

Istina je, da će put od noći pa do svietloga jutra biti dug; ali odlučni su prvi koraci na putu, koji nosi na prvih pet kamena miljaša mjedenim dlietom uklesana sliedeća načela:

1. DOSTOJANSTVO I PRAVA LJUDSKE OSOBE

Tko hoće da zviezda mira sine i zaustavi se nad družtvom, neka sa svoje strane pomaže, da se povrati ljudskoj osobi dostojanstvo, što joj ga je Bog dao u početku; neka se opre pretjeranom gomilanju ljudi poput masa bez duše; njihovoj ekonomskoj, družtvenoj, političkoj, intelektualnoj i moralnoj nestalnosti, njihovu pomanjkanju stalnih načela i čvrstih osvjedočenja; preobilju njihovih nagonskih i sjetilnih podražaja i njihovoj hirovitosti;

neka promiče svim dopuštenim sredstvima, na svim područjima života, one družtvene oblike, u kojima je omogućena i zajamčena puna lična odgovornost, koliko s obzirom na zemaljski toliko s obzirom na vječni red;

neka podržava poštivanje i praktično ostvarenje ovih temeljnih prava osobe: pravo na uzdržavanje tjelesnog, intelektualnog i moralnog života, a napose pravo na vjersku izobrazbu i odgoj; pravo na privatno i javno štovanje Boga, uključivši i vjersku karitativnu djelatnost; pravo, u načelu, na brak i na postignuće njegove svrhe, — pravo na bračnu i na obiteljsku zajednicu; pravo na rad kao na neobhodno nuždno sredstvo za uzdržavanje obiteljskog života; pravo na slobodan izbor staleža, dakle i svećeničkog i redovničkog staleža; pravo na porabu tvarnih dobara, porabu sviestnu svojih dužnosti i družtvovnih ograničenja.

2. OBNOVA DRUŽTVOVNOG JEDINSTVA, A NAPOSE OBITELJI

Tko hoće da zviezda mira sine i ustavi se nad družtvom, neka zabaci svaki oblik materializma, koji u narodu gleda samo krdo, pojedinaca, koji se razkidani i bez nutarnje povezanosti smatraju predmetom gospodovanja i samovolje;

neka nastoji da shvaća družtvo kao nutarnje jedinstvo, izraslo i dozrelo pod upravom Providnosti; cjelinu, koja na određenom prostoru i prema svojim posebnim sposobnostima teži pomoći suradnje raznih staleža i zvanja za vječnim i uviek novim ciljevima kulture i vjere;

neka brani nerazrešivost braka; neka obitelji, toj nenadomjestivoj stanici naroda dade prostora, svietla i zraka, da može vršiti svoju misiju, a ta

je davati uviek novi život i uzgajati djecu u duhu, koji odgovara njihovu izpravnom vjerskom osvjedočenju, neka čuva, jača ili obnavlja njeno ekonomsko, duhovno, moralno i pravno jedinstvo; neka nastoji, da i sluge budu dionici materialnih i duhovnih koristi obitelji; neka nastoji priskrbiti svakoj obitelji jedno ognjište, gdje će se moralno i materialno zdrav obiteljski život moći pokazati u svojoj snazi i vriednosti; neka pazi, da mjesta rada i stanovi ne budu toliko razstavljeni, da glava obitelji i odgojitelj djece postane gotovo stranac u vlastitoj kući; neka nastoji nadasve, da između javnih škola i obitelji opet oživi onaj vez povjerenja i međusobne pomoći, koji je nekoć donosio tako blagotvorne plodove, a na čije je mjesto danas stupilo nepovjerenje ondje, gdje škola, koja je pod uplivom i vlašću materialističkog duha, truje i razara ono, što su roditelji usadili u dječje duše.

3. DOSTOJANSTVO I ODLIKE RADA

Tko hoće da zviezda mira sine i ostane nad družtvom, neka dadne radu ono mjesto, koje mu je Bog doznačio u početku. Rad je neobhodno nuždno sredstvo za vladanje nad svietom, koje Bog hoće na svoju slavu. Kao takav svaki rad posjeduje neotuđivo dostojanstvo i u isti mah najužu vezu s osobnim usavršivanjem; to je plemenito dostojanstvo i odlika rada.To dostojanstvo rada nikako ne umanjuje napor i teret, što ih kao posljedicu iztočnoga grieha treba podnositi u poslušnosti i podvrgavanju volji Božjoj.

Tko poznaje velike Enciklike Naših Predšasnika i Naše prijašnje Poruke, taj dobro zna da Crkva ne oklieva povući praktične posljedice, što izviru iz moralnog dostojanstva rada, i poduprieti ih svim svojim ugledom. Ovi zahtjevi obuhvataju, osim pravedne plaće dostatne za potrebe radnika i obitelji, također uzdržavanje i usavršivanje takvog družtvovnog poredka, koji će omogućiti sigurno, makar i čedno, privatno vlastničtvo svim slojevima naroda; koji će podpomagati višu izobrazbu radničke djece, koja su naročito obdarena umom i dobrom voljom; koji će promicati brigu i praktično djelovanje družtvovnog duha u susjedstvu, u kraju, u pokrajini, u narodu i državi, što ublažuje opreke interesa i klasa, i oduzima radnicima osjećaj da su odvojeni dajući im okusiti istinski ljudsku i kršćanski bratsku solidarnost.

Napredak i stupanj neodgodivih družtvovnih reforma ovisi o ekonomskoj moći pojedinaca. Jedino pametnom i velikodušnom izmjenom snaga između jakih i slabih bit će moguće izvršti podpuno izmirenje i to tako, da ne ostanu žarišta požara i zaraze, iz kojih bi se mogle poroditi nove nesreće.

Očiti nas znakovi dovode na misao, da u komešanju svih predrasuda i osjećaja mržnje, tih neizbježivih, ali žalostnih elemenata ove napete ratne psihoze, — nije među narodima utrnula sviest o njihovoj tiesnoj međusobnoj ovisnosti u dobru i zlu, nego da je ona postala još življa i djelotvornija. Nije li možda istina, da duboki mislioci sve jasnije vide u napuštanju sebičnosti i narodne osamljenosti put do obćeg spasenja, i da su spremni tražiti od svojih naroda težak udio žrtava nuždnih za družtvovno smirenje u drugim narodima? Neka ova Naša božićna poruka, upravljena svima onima, koje oduševljava dobra volja i velikodušno srdce, potakne i poveća čete križarske vojne u svim narodima! Pa dao Bog njihovoj mirotvornoj zastavi pobjedu, kakve je njihov plemeniti podhvat i dostojan!

4. UZPOSTAVA PRAVNOG POREDKA

Tko hoće, da zviezda mira sine i ostane nad družtvovnim životom, neka surađuje oko temeljite obnove pravnog poredka.

Današnji pravni osjećaj često je izopačen i preobrnut radi izpoviedanja i provođenja pozitivizma i utilitarizma, što su podvrgnuti i povezani u službu stanovitim grupama, zajednicama i pokretima, kojih programi zacrtavaju i određuju put zakonodavstvu i pravnoj praksi.

Ozdravljenje takvog stanja moći će se postići, kada se opet probudi sviest o pravnom poredku, koji počiva na vrhovnoj vlasti Božjoj, te je zaštićen od bilo koje ljudske samovolje; sviest o poredku, koji pruža svoju ruku zaštitnicu i osvetnicu na nepovrediva čovjekova prava, da ih štiti protiv napadaja kojegod ljudske vlasti.

Iz pravnog poredka, koji je po Božjoj volji, proizlazi neotuđivo ljudsko pravo na pravnu sigurnost, a s tim ujedno na konkretni obseg prava, zaštićenog od svakog samovoljnog napadaja.

Odnosi čovjeka prema čovjeku, pojedinca prema družtvu, prema vlasti, prema građanskim dužnostima, odnosi družtva i vlasti prema pojedincima moraju biti postavljena na jasan pravni temelj i prema potrebi zaštićeni sudbenom vlasti. To predpostavlja ovo:

a, sudište i sudca, koji uzimaju uputstva iz jasno formuliranog i određenog prava;

b, jasne pravne norme, koje se ne mogu izvrtati nepravednim prizivom na neki tobožnji narodni osjećaj i čistim razlozima koristi;

c, priznavanje načela, da su i države, kao i službenici i od nje ovisne organizacije, obvezani na popravljanje i povlačenje mjera, koje vriđaju slobodu, vlasničtvo, čast, napredak i spas pojedinaca.

5. POJAM DRŽAVE U KRŠĆANSKOM DUHU

Tko hoće, da zviezda mira sine i ostane nad ljudskim družtvom, neka surađuje oko stvaranja pojma i državne prakse, što se temelji na razumnoj stezi, na plemenitoj čovječnosti i na odgovornom kršćanskom duhu;

neka pripomogne privesti državu i njenu vlast, da služi zajednici, da podpuno poštuje ljudsku osobu i njeno djelovanje za postignuće njezinih vječnih ciljeva;

neka se trudi i surađuje oko uništavanja zabluda, koje nastoje da sa moralnog puta zavedu na stranputicu državu i njenu vlast i rieše ih izrazito etičkoga veza, koji ih povezuje s pojedinačnim i družtvovnim životom, te nastoje, da država i njene oblasti nieču i praktički odnemaruju onu bitnu ovisnost, koja ih sjedinjuje s voljom Stvoriteljevom.

neka promiče priznavanje i širenje istine, koja uči i obzirom na zemaljsko područje, da je duboki smisao, najveća moralnost i obća zakonitost vladanja — *služiti.*

RAZMATRANJA O SVJETSKOM RATU I OBNOVI DRUŽTVA

Dragi sinovi! Dao Bog, dok naš glas dopire do vašeg uha, da vaše srdce potrese i gane duboka ozbiljnost, goruća briga, stalno zaklinjanje, s kojima vam želimo uciepiti u dušu ove misli, koje treba da budu poziv na obću

savjest i poklik za sabiranje sviju onih, koji su spremni odvagnuti i promjeriti veličinu svoga poslanja i odgovornosti prema golemosti obće nevolje.

Velik dio čovječanstva, a ne ustručavamo se uztvrditi, i ne malen broj onih, koji se zovu kršćani, nose na stanovit način kolektivnu odgovornost za pogrešni razvoj, za gubitak i manjak moralne veličine današnjeg družtva.

Ovaj svjetski rat, i sve što je s njim povezano, radilo se o daljim ili bližim predpostavkama, ili o njegovim postupcima i materialnim učincima — bili oni pravni ili moralni, šta drugo predstavlja nego li rušenje, neočekivano možda za one nepromišljene, ali opaženo i izčekivano od onih, koji su prodirali do dna svojim pogledom u družtveni poredak, koji je iza varljivog lica ili maske običajnih formula skrivao svoju kobnu slabost i svoj neobuzdani nagon za tečenjem i vlasti.

Ono, što je za vrieme mira ležalo potisnuto, razpuknulo se provalom rata u tužni niz djela protivnih ljudskom i kršćanskom duhu. Međunarodni ugovori, koji su zato, da se rat učini manje nečovječnim i ograniči na ratnike; ugovori, koji uređuju propise o okupaciji i zarobljeničtvu pobiđenih, ostali su u različitim mjestima mrtvo slovo. I tko li uobće vidi konac postepenog pogoršavanja?

Hoće li možda narodi nepokretni prisustvovati tako kobnom napredku? Ili ne moraju li se radije na ruševinama družtvovnog poredka, koji je dao tako tragičan dokaz o svojoj nesposobnosti za dobro naroda, sjediniti srdca svih velikodušnih i čestitih uz svečani zavjet da, ne će mirovati, dok u svim narodima i zemljama svieta ne postane pravom legijom četa onih, koji odlučivši dovesti družtvo u neoborivo težište božanskog zakona teže za tim, da služe osobi ljudskoj i njezinom oplemenjenom drugovanju u Bogu?

Taj zavjet duguje čovječanstvo onim bezbrojnim mrtvima, koji leže pokopani na ratnim poljanama. Žrtva njihova života u vršenju dužnosti jest paljenica za novi i bolji družtvovni red.

Taj zavjet duguje čovječanstvo onoj neizmjernoj raztuženoj četi majki, udovica i siročadi, koji gledaju kako su odtrgnuti od svietla i podržke svoga života.

Taj zavjet duguje čovječanstvo onim bezbrojnim prognanicima, koje je vihor rata izčupao iz njihove domovine i razpršio po tuđoj zemlji. Ovi bi mogli naricati s Prorokom: »Baština je naša prešla tuđincima, kuće naše strancima« (Jer. Lam. 5, 2).

Taj zavjet duguje čovječanstvo stotinama hiljada osoba, koje su bez ikakvog vlastitoga grieha, kadšto samo radi narodnosti i poriekla, osuđene na smrt ili postepeno propadanje.

Taj zavjet duguje čovječanstvo mnogim hiljadama neboraca, žena, djece, bolestnika i staraca, kojima je zračni rat — čije strahote Mi već od početka osudismo — bez razlikovanja i dostatnog izpitivanja oduzeo život, imanje, zdravlje, kuće, mjesta milosrđa i molitve.

Taj zavjet duguje čovječanstvo onoj bujici suza i gorčina, onoj gomili boli i patnja, koje izlaze ispod ruševina okrutnog sukoba te zaklinju nebo i zazivaju silazak Duha, da oslobodi sviet od poplave nasilja i užasa.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

KNJIŽEVNI PREGLED

OSVRTI

Josip Buturac, »POŽEŠKI ISUSOVCI I KUTJEVAČKO VLASTELINSTVO« 1698.—1773. (Zagreb 1942., 8° str. 48. Odtisak iz »Hrvatske Prošlosti« sv. 2—3).

Deset godina nakon što se Požega oslobodila turskoga jarma, a još prije karlovačkoga mira, udareni su temelji požežkom kolegiju: bilo je to na Lukino 18. listopada 1698., kad su stigli u Požegu prvi Isusovci, superior o. *Marko Stančić*, rođeni križevčanin, i njegov drug o. *Franjo Grundler*. Još iste jeseni otvoriše Isusovci školu s preko 30 učenika. Bio je to dar zagrebačkoga kanonika i imenovanog biskupa skradinskoga *Ivana Josipa Babića*, koji se živo zauzimao za to, pa se u korist budućega kolegija odrekao vlastelinstva bivše kutjevačke opatije, da zavodu osigura materijalno uzdržavanje. Uz zagovor ostrogonskoga nadbiskupa *Leopolda Kolonića* izposlovao je, da je car i kralj *Leopold I.* kutjevačko vlastelinstvo darovao Isusovcima kao fundaciju kolegija. Babić je plemenitim svojim činom htio u prvom redu doskočiti prosvjetnoj zapuštenosti slavonske Hrvatske, a to je u dobroj mjeri i postigao, jer je požežki kolegij pomoću kutjevačkoga imanja razvijao snažno vjersko-prosvjetno djelovanje. Kad se slavonska Hrvatska nakon pôdrug vieka našla slobodna, nije imala domaće svjetovne inteligencije, koja bi zauzela činovničke službe jedne na evropsku uređene zemlje. Od đaka požežke gimnazije pomalo se gradio kadar činovnika, pa i častnika, a zavod je dao i velik broj kandidata za diecezanski kler i za samostane, osobito franjevačke. Iz požežkoga je kolegija potekao i onaj divni, sustavni rad na širenju pismenosti u selima požežke kotline, davno prije teoretičara *Relkovića*. Kad je gimnaziji dodana g. 1760. Filozofija i g. 1762. moralna Teologija, slavonska je Hrvatska imala svoju Akademiju.* Nije manje važan i čisto vjerski rad kolegija u gradu i daleko preko njegovih zidova, amo ide i obnova Gospina prošteništa u Aljmašu i trajna skrb za njega.

Već u svietlu ovih činjenica može zanimati svakog hrvatskog inteligenta radnja arkivara zagrebačke nadbiskupije, napisana u glavnom na rukopisnom inventaru požežkoga kolegija i kutjevačkoga vlastelinstva sastavljenom pri ukidanju isusovačkoga reda g. 1773. Buturac nije samo dao kratak sadržaj toga inventara, od kojega se primjerci nalaze u nadbiskupskom i državnom arhivu u Zagrebu; on ga je i popunjao drugim izvorima, tako na pr. kod popisa žitelja svakog od 35 sela kutjevačkoga vlastelinstva zabilježio je, koje obitelji još postoje. Tu dakle ima građe za demografa, a naći će štošta zanimljivo i topograf. Sociolog i narodni ekonom može tu vidjeti, kako je u drugoj polovini XVIII. stoljeća bilo uređeno jedno oveće vlastelinstvo feudalne dobe, jer su ovdje popisana sva podavanja i sav posjed seljaka: zemlja, broj kuća i zadruga, konja, stoke, sve zgrade vlastelinstva, plaće činovnika i službenika (oko 60) počevši od provizora i španova do pandura, kočijaša i skoroteče; plaće činovnika i službenika kolegija i vlastelinstva g. 1773. iznosile su oko 3700 forinti.

Buturac donosi osim popisa svekolike imovine još opis kolegija sa svim zgradama, s knjižnicom, arhivom, crkvom, voćnjacima (broj voćaka), podrumom, žitnicom itd.

Prema službenom šematizmu pož. kolegija od g. 1767., nakon odbitaka svih drugih troškova i tereta, ostao je rečene godine od svega prihoda za uzdržavanje članova kolegija 3571 forint (u novcu i naravi). Kako je kolegij imao 20 osoba (13 Otaca, 1 magister i 6 braće pomoćnika), odpadalo

* O prosvjetnom značenju požežkoga kolegija v. studiju dr. Tome Matića, predsjednika Hrvatske Akademije: Isusovačke škole u Požegi (1698—1773). Vrela i Prinosi 5 (1935) str. 1—61.

je na osobu i godinu oko 175 forinti ili mjesečno oko 14½ forinta. Sastavljač šematizma primjećuje, da se svotom od 3571 for. ne može lako uzdržavati više od 19 osoba; prihodi su nešto slabiji, jer su seljaci »izcrpljeni«: očito zbog dugotrajnih ratova prijašnjih godina. G. 1770. bilo je u kolegiju 16 Otaca i 6 braće, dakle 22 osobe, a ostatak prihoda za njihovo uzdržavanje iznosio je oko 4000 for., po osobi oko 181 forint. Od svote, kolika je odpadala na jednog člana kolegija, moglo se prilično prema staležu, bez luksusa, živjeti u redovničkoj zajednici, pa je razumljivo, da je povjerenstvo predlagalo daleko veće svote kao plaću onima, koji će preuzeti službe ukinutoga kolegija; tako je imao dobivati upravitelj crkve sv. Lovrinca i ujedno upravitelj bratovštine Muke i Smrti Isusove 400 for., hrvatski nedjeljni i korizmeni propovjednik 450 for., katehista i hrv. blagdanski propovjednik 400 for., njemački propovjednik 400 for., dva profesora filozofije i profesor teologije po 500 for., svi gimnazijski profesori po 350 for. kraj tolikih troškova nije dakako ništa preostalo za svećenika misionara, koji bi po selima širio pismenost i naučao kršćanski nauk.

Buturac veli, da je kanonik baron Werneb, diecezanski predstavnik u povjerenstvu, koje je imalo popisati i preuzeti imovinu kolegija i predložio kr. Namjestničkom Vieću, da bivši Isusovci ne budu profesori. U tom je Werneb pošao još dalje od dvorskoga dekreta, koji nije dao da bivši Isusovci predavaju filozofiju, teologiju i kanonsko pravo, a nije branio da budu profesori drugih struka. Zabrana je plod jozefinizma, koji se javlja u Austriji već za Marije Terezije, kojoj je sin Josip II. bio suvladar. Među ministrima i drugim dvorskim ljudima sve je više uzimao maha necrkveni duh, a tim je bio zadojen i u službi Werneb, koji je predlagao »placetum regium« t. j. da se bez odobrenja političke vlasti ne smije proglasiti nijedna crkvena naredba izdana od Pape ili biskupa!

U popisu članova požežkoga kolegija g. 1773. (str. 6.) podkrale su se male pogrješke: »o. Hrusta« zvao se *Ustia*, a nije bio rodom s Trsata, nego iz Trsta; »o. Temsky« je Ivan *Trnski*, poznat po tom, što je 1769—1773. širio pismenost u selima oko Požege. Kako vidjesmo, nije dobio nasljednika.

Za čitatelje, koji se možda zanimaju za poviest slavnoga požežkoga kolegija, dodajemo navedenoj literaturi (str. 3.) još ove radnje.

Dr. *F. Fancev*, Isusovci i slavonska knjiga XVIII. stoljeća, Jugosl. Njiva 1922.

Dr. *T. Matić*, »Abecevica« iz XVIII. stoljeća za analfabete u požežkom kraju. Vrela i Prinosi 8 (1938).

Dr. *T. Matić*, Isusovački kolegij i akademija u Požegi u godini 1773. Vrela i Prinosi 8 (1938).

Dr. *T. Matić*, Knjižnice zagrebačkoga, varaždinskoga, požežkoga kolegija i osječke misije. Vrela i Prinosi 11 (1940).

J. Predragović D. I., Građa za poviest Gospina Svetišta u Aljmašu. Vrela i Prinosi 6 (1936).

J. Barlè, Glazbeni našastar požežkih Isusovaca od g. 1776. Sveta Cecilija 1908.

J. Barlè, Nešto o glasbi kod požežkih Isusovaca. Sv. Cecilija 1912.

M. Vanino D. I., Bratovština Muke i Smrti Isusove u Požegi, 1704—1776. Katolički List 1917.

M. Vanino D. I., Tielovske procesije požežkih Isusovaca. Katolički Tjednik 1932., br. 23.

M. Vanino D. I., Dvie riedke slike »Bratovštine Muke i Smrti Isusove (Požega i Zagreb). Vrela i Prinosi 3 (1933).

Literaturi o *Anti Kanižliću*, iztaknutom članu pož. kolegija, u Vodnikovoj »Poviesti hrvatske književnosti« I (1913) str. 383., dodajemo još:

Dr. *T. Matić*, Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića. »Stari pisci hrvatski« knj. 26. Zagreb 1940., izd. Hrvatske Akademije.

M. Vanino D. I., Biografski podatci o nekim hrv. piscima XVII. i XVIII. stoljeća i Ante Kanižlić... Vrela i Prinosi 4 (1934).

M. Vanino, Pikantna promičba pravoslavaca u slavonskoj Hrvatskoj XVIII. stoljeća. »Napredkova knjiga (Sarajevo 1942).

Miroslav Vanino D. I.

Mirko KUS - NIKOLAJEV : 1.] MOSTOVI ELITE. Bilježke iz političke sociologije. M. 8⁰ (str. 112) Zagreb 1940. Izdanje knjižare A. Čelap. 30 kuna. — **2.] OBLICI I SADRŽINA HIERARHIJE.** V. 8⁰ (str. 56) Zagreb 1942., — Naklada Putovi.

Svatko osjeća, kako se u sadašnjosti staro sve do temelja ljulja i kako bi se htio poroditi Novi poredak. Da li je to poviestno svjetsko zbivanje neka sliepa sudbina, tako da čovjeku pripada tek uloga posmatrača? Za Kus-Nikolajeva nije čovjek, kao za Hegela, igračka neke željezne dialektike. Za njega je naprotiv *Čovjek stvaralac* izhodište i meta svakog promatranja. Nisu ličnosti izključivo proizvod poviestnog zbivanja, naprotiv jake ličnosti stvaraju poviest. Stoga pristupa naš pisac sa velikim *pouzdanjem u čovjeka* rješenju družtvovnih i političkih pitanja, oko kojih se kreće današnje nastajanje. Kod njega stalno susrećemo toplo zanimanje za čovjeka, to istinsko središte poviesti. Taj će zanos svakoga čitaoca svladati, pogotovu, što su misli tog plemenitog humanizma obučene u odgovarajuće literarno ruho.

Pred nama su 2 knjige od Kus-Nikolajeva. »Mostovi« se bave više ekonomskim problemima te su sustavno prikazivanje. »Oblici« su obćenito namienjeni velikim družtvovnim i političkim pitanjima našeg doba, pitanju novoizgradnje cielokupnog družtva. Oni su mala zbirka samostalnih, pojedinačno izdanih članaka, od kojih je svaki jedna zaobljena cjelina. Treba napomenuti, da pisac odlično poznaje stranu literaturu, tako da se može odvažiti na jedno zaista »europsko« rješenje tih velikih savremenih pitanja.

Odkuda potječe, prema Kus-Nikolajevu, današnja naša nevolja? I gdje je spas? Vidjeli smo: rješenje je antropoložko, eksistencijalno. Samo je *je dan* odgovoran za nesreću i spasenje: Čovjek. Time se Kus-Nikolajev izražava filozofskim jezikom sadašnjice. A u našem slučaju, ako ikada, vriedi: vox temporis, vox Dei. *Čovjek* je smisao i rješenje svjetske zagonetke. Nesreća je potekla odatle, što je sociologija i politika XIX. vieka uništila čovječji lik. Glave, koje su onda vodile, bile su zarobljene od sebične materije — novca, bilo sami kao imućni kapitalisti, bilo kao borbeni marksisti. Čovjeka su prievarom predali stroju i time bezdušnosti. Sebični individualizam, lišen svake više kulture i svakog pravog nacionalnog zamaha, učinio je konačno i iz demokracije, iz parlamenta, računarski stroj. Time je sve više nastajao na svim područjima *masovni čovjek bez duše*, taj tužni spomenik prošlog stoljeća, koji se proteže i u našu sadašnjicu.

Kus-Nikolajev ne poznaje za toga masovnoga čovjeka — koji je *plod* XIX. vieka — osobito ne za radnika, samo obtužbu. On i odveć iskreno osjeća za radnika, koji je, zgažen, opet izvojevao svoje čovječje dostojanstvo. Marksistički je radnik bio *žrtva*, a ne uzrok nesreće. U Kus-Nikolajevu odzvanja nešto od *mita o radniku*, kako ga iz Sorela i Ernst Jüngera poznajemo. I za njega mora novi, stvaralački čovjek nositi plemstvo rada i iz tog plemstva rada uviek se preporađati.

Time smo dospjeli do odgovora Kus- Nikolajeva na drugo pitanje: Gdje je spas? Oba spisa već u naslovu nagovieštaju rješenje: Elita! Kulturna hierarhija!

Iz nepresušivog izvora narodnog pomlađivanja dizat će se uviek likovi vođa, koji će voditi ponajprije na tehničkom području vlastitog zvanja, a onda na obćenitijim područjima kulture i politike. Iz sredine tog višeg stupnja stručnjaka, ustat će grupa istomišljenika, revnih elemenata — vodeća elita — koja ne će mirovati, dok sama ne bude dobila u ruke i uzde politike. Dakako da će i ta elita jednoć podleći čaru moći i smrtonosnom stabilitetu institucije. No, u taj će čas pred vratima stajati već jedna nova elita, spremna, da je zamieni. Ne stvara gospodarstvo poviesti, kako je mislio Marx, nego ideje jakih grupa, koje svojom snagom povlače masu; Mitovi, nošeni od najrazličitijih, ali savremenih poticaja.

Kus-Nikolajev dieli ovo mišljenje sa Wilfridom Pareto, čija slika krasi naslovnu stranu »Oblika«. Ali, dok Pareto, vjeran svom naturalizmu, ostavlja neriešeno pitanje, kako se elita, koja izgrađuje, razlikuje od one uzmimo Bakuninove, koja ruši, Kus-Nikolajev vidi ono odlučujuće kod elite, koja spašava, u njenim moralnim snagama. Time je i njegova osuda prošlosti i njegov nacrt budućnosti upravljen na čovjeka. On zahtieva novoga čovjeka.

Svraćajući našu pažnju na duhovno, na Crkvu, kojoj u organizaciji nema premca u svietu, na Krista — označuje zapravo značajne obrise slike novoga čovjeka, u kojem krvava družtvovna izkustva poviesti nisu ostala bez ploda.

Neke će iznenaditi, da je čovjekova slika od Kus-Nikolajeva osvietljena i svietlom, koje dolazi od vođa, koji b imogli prije ugrožavti sveukupnu izgradnju, nego što bi je podpomagali: Nietzsche, Georges Sorel, Stefan George, Charles Maurras. Mogao bi tko reći: Nietzsche je najskrajniji sebični liberalista. Ne može nas, dakle, osloboditi od liberalizma. Sorelovo uzdizanje sile ne dopire iznad marksističke krvave diktature. Georgeovo pogansko veličanje tiela, tek je odjek materializma XIX. vieka. Maurras, propovjednik poganstva i dosljedno zarobljivanja radnika, koji je uz to svoje sljedbenike zasipavao pornografijom, tako da su mu knjige dielom na indeksu — taj ne može biti prorok pravog »ordre«, uzprkos svojih liepih rieči o redu, stezi i autoritetu.

Ako se i mane onih vođa, koje je Kus-Nikolajev postavio čitateljima pred oči, ne mogu zaniekati to će ipak onaj, koji dublje vidi, odkriti pišćevu namjeru. A ta je — prema starom kršćanskom načelu — ova: upravo kod utjecajnih duhova, za kojima se povode milijuni, pomoći, da zablista vječno zlatna najdublja jezgra njihove duše. Na taj će se način izpostaviti, da je mnogo toga i kod njih, — i to baš ono najbolje kod njih povezano sa mudrošću philosophiae perennis i katoličke Crkve. Sve, što je zbilja jako — mora biti nekako kršćansko. I u naše doba valja spasiti spolia Aegypti i sjediniti sve dobro u jednu *moćnu koaliciju*, nasuprot onih snaga, koje stoje u službi propasti. Pouzdanje u čovjeka, koje prožima Kus-Nikolajeva, i njegov apostolski cilj, potiču ga, da prodre do prve neprijateljske fronte.

Njegovi će budući spisi bez sumnje predstavljati sliku čovjeka, kako ga on zamišlja, sa još manje nejasnoće i još simpatičnije. Onda će nastati slika, koju ocrtavaju Papinske enciklike. Ove također govore o nekom strujanju elita. To su vođe staležkih udruženja, koji treba da se razviju, prema želji Crkve, slobodno i podupirane od jake države. To je put naravi, koja od osobe polazi do obitelji, korporacije, države. Vođe u zvaničnom životu su najnaravnija elita, koja je pozvana da vodi i na kulturnom i političkom polju.

Korporativizam je katolički način družtvovne hierarhije.

J. Gemmel S. I.

Dragutin Tadijanović: TUGA ZEMLJE, pjesme. Izd. H. I. B. Z. Zagreb, 1942. — 226 str.

Da ne zbuni koga odmah prva rečenica, počnimo ovako: Tuga zemlje veoma je značajna knjiga. Na 205 stranica literarnoga teksta ne samo da je rasut »pepeo srca«, pjesnikova srdca; ne samo da su obnovljeni u zvučnim redcima dani »djetinjstva«; ne samo da je preko svih vizija prebačen zagonetni »nevidljivi most« — (sve rieči u navodnicima kazuju odsjeke u knjizi) — ne samo to. U knjizi je probila na usta talentiranog pjesnika Tuga zemlje. Tuga zemlje, u kojoj se je rodio i koju je, kako i sam iskreno priznaje, bezobzirno napustio. Tuga zemlje, koja je u njemu oživljena duhom i zove se tielo. Tuga zemlje, koja je kondenzirana u svakom stvorenju i proključa iz očajnih bezdana, ako zamienimo stvorenje sa Stvoriteljem i s drugim stvorenjima. Tuga zemlje napokon, u kojoj odzvanja bol duše, zasada smještene u zoni našega planeta. Ta duša, kao sobica puna mraka, otvara krišom prozore i doziva svietlo. Tako je i Nietzsche u noćnom prokletstvu dozivao ubijenog Boga.

»Tuga zemlje« plač je naše zemlje. Zemlje za sinom i sina za zemljom. Vjerujte, da je mjestimična toplina nadahnuća preskočila našu nadu. Pjesnik je nenamještenim izrekama prikovao čitaočevo srdce uz nasmijane oranice i uz brazde vlastitog (sagorenog!) srdca. I mi možemo moliti usred polja s njime: »O kako da Ti zahvalim, Gospodine, za svježi planinski zrak, kako za rosno lišće, kako za ptičji pjev!« Pa kad po tom nanizav rukovet najiztančanijih dojmova iz prirode, šuma, njiva, razcvalih vinograda, zasjenjenih sutona, srebrnastih noći glasno zaplače za napuštenim domom, dirne čovjeka.

»... sin tvoj živi u gradu od tuđe milosti...
Daleko su od njega očeve oranice,
Daleko su oranice.
— Nikad ih neću plužiti, nikad plužiti.«

Pa ona povezanost pjesnikove duše s rodnim krajem, izrečena materinim pismom, skroz realističnim i mrvičak bolnim, a tako materinskim i seljačkim! Tadijanović žudi za zemljom. Njeno ga toplo i vlažno busenje i sve razkošno pletivo njenih dana i noći privlači kao magnet.

»Tuga zemlje« kuknjava je nad vlastitim tielom. Kao da se u taj mrtvoživi prostor, sazdan od mesa i krvi, spustio orkan žudnji, instiktivnosti i — dah smrti. Tielo u potaji izgara, trpi izvana i iznutra, razkidano nečistim požudama i oskvrnuto nečistim dodirima. Pjesnik je tjelesnu požudu izkapio nekoliko puta do dna, nu ona ga je samo još strahovitije osamila. Za nju je oko sebe opljačkao svu ljepotu i time razpirio vatru »ljubavi«, a onda? — ostao je zapušten, neutažen, gladan... Čemu se čuditi, kad okrutno viče: »Blijed, odmaknem težku zavjesu i zaviknem Bogu u nebo: Uništi tielo moje!« A baš ta samoća iza »ljubavi« najsigurniji je puteljak do njegova skrovita tabernakula — srdca i duše. Uđimo časkom unutra.

»Tuga zemlje« izbija iz duše, u kojoj »ni sna ni sunca nema«. Duša je kadikad sinonim za srdce, nu još češće obratno. U ciklusu »Pepeo srdca«, sva je nutarnja intenzivnost pjesnikova života oklopljena uzkim stienkama srdca, gdje je oganj »života« prerušio ideale u pepeo. Nad tim grobljem turobna misao o zapuštenosti jezovitim prizvukom prati kucanje »umornog srdca«, što »žudi tihi počinak«. Samoća, ili bolje osamljenost, javlja se kao kobni pratilac pjesnikove ličnosti. »Osjećam da sam sâm. Ništa me ne veseli.« (51) Kroz nju se križaju nostalgijske uspomene, probuđeni osjećaji i neizraženi sni o budućnosti. Češće se susreću pjesničke izreke o biegu, dolazku i odlazku. A na hridini samoće stoji srdce i ljubav. Ta čudna, nezasitna i nametljiva ljubav, što vreba iz »ženskosti«, s djevojačkih usana, u mlačna podvečerja. I nije ta ljubav uviek jednako nevina i naivna. (Str. 47., 63, 70, 79, 80, 100, 102, 136, 137, 159.) Nije ni jednako realno proživljena. Zna se vinuti u kolutima sna i čežnje; zna biti plačljiva i neostvariva. Ali, kad je odživljena, razgolićena je upravo bez crvenila toliko, da druge tjera u crvenilo. Žao nam je, da su mnogi divni izričaji okovali u sebi prazninu i prolaznost, ako ne grieh.

Ova zbirka nosi pečat najsigurnijih autobiografskih dokumenata. Ona je u isti čas i socialno djelo. Selo i grad; mirno Rastušje i »čador bludnika, sijedi krvoločnik... kaljuža svinjska«; pojedinac i družtvo; mužko i žensko; stvoreno i nestvoreno... sve je to protkalo ove stihove. Knjiga je odjek savremenih napora, traženja, nesnalaženja, moralnih i religioznih nejasnoća svoga vremena. To vrieme ili zabacuje obstojnost višega, transcendentnoga svieta, ili ga poistovjetuje s okrutnim udesom:

»Oh, kakve li smo krhke igračke
U krvničkima jakim rukama.« (83)

Pjesma — oda Božanstvu svršava (blasfemijom): Neobično volim glazbu i djevojke. Tako bih ja svršio pjesmu Božanstvu. (70)

Njegove uspomene na Isusa — zarđale kao stari lim — zvuče na dnu porugljivo i cinički. (Moja baka blagosilja žita, Sumornost povratka, Skinuo bih šešir pred Gospodinom.)

Napokon čitavo naziranje na sviet u sebi je premalo ustaljeno, utvrđeno, sagrađeno na nepokretljivim načelima pravoga života i sreće. Skrivenom intuicijom dodirnuo je pjesnik tu točku, kad kaže: ...razbiti Stare Tablice i napokon početi Novi Život (30). Ali, što je taj Novi Život? Vrludanje i gladno zavijanje u pustari svieta — ili plenitudo — punina Života na viru svega Života?

O, kad bi kojom srećom i ovo i svako slično pjesničko srdce pošlo hrabro kroz »neizmjernu oktavu Stvaranja« (Claudel) na međaše Beskraja, što ih i Tadijanović naslućuje! Odanle se sviet drugačije motri — i život se ondje drugačije živi.

Inače je ova knjiga zbirka pjesama. Lirika u najodabranijem značenju te rieči. Vjerni prenos duboko uzbibanih emocija u čitaočevu dušu; gólo i savršeno izricanje časa »nadahnuća«; pjesma.

Ukoliko je to — ovo je djelo i bez rime i bez očitoga ritma — prvorazredno.

OCJENE

Dr. Stjepan Zimmermann, NAUKA O SPOZNAJI — Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb 1942. 8°, str. VIII + 216.

Ovom knjigom naš filozof slavi, a mi s njime, 25. godišnjicu, odkako je izišla prva njegova knjiga o istom predmetu (Opća noetika, 1. izd., Zagreb 1918). Zato s još većim zanimanjem uzimamo ovu jubilarnu knjigu u ruke, da je izporedimo s onom prvom. Uvjereni smo, da ćemo tako moći donekle vidjeti, kojim se smjerom razvijao život i rad našeg jubilarca, i koji je plod neumornog nastojanja kroz 25 godina, o kojem svjedoči dugi niz knjiga i razprava, što ih je napisao u razdoblju između 1918—1943. Evo njegovih knjiga i poglavitih razprava, kronoložkim redom: Opća noetika, 1. izd. 1918. — Ontološko-noetički problem u evoluciji filozofije, 1919 — Kant i neoskolastika, 1920, 1921 — Uvod u filozofiju, 1922 — Juraj Dragišić kao filozof humanizma, 1922 — Temelji psihologije, 1923 — Kantov kriticizam u svietlu savremene noetike, 1924 — Opća noetika, 2. izd., 1926 — Psihologija za srednja učilišta, 1. izd., 1927 — Psihologija za srednja učilišta, 2. izd., 1928 — Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj, 1929 — Filozofija kršćanstva, 1930 — Wundt u savremenoj psihologiji, 1932 — Duševni život, 1932 — Temelji filozofije, 1934 — Filozofija i religija, 1. sv., 1936 — Filozofija i religija, 2. sv., 1937 — Religija i život, 1938 — Filozofija života, 1941 — Psihologija za srednja učilišta, 3. izd., 1941 — Spoznaja istine, 1941 — Nauka o spoznaji, 1942 — K tomu brojni članci u Hrvatskoj Enciklopediji, u kojoj je uz profesora Bazalu urednik za filozofiju.

Vidimo, da su spoznajni problemi od vajkada zaokupljali odlično, ako ne najodličnije mjesto u zanimanju našeg filozofa. Dapače i tamo, gdje ne bismo možda očekivali, posvećuje velike razprave noetičkim pitanjima. Tako u raznim prikazima psihologije, i onima, koji su namienjeni srednjim učilištima, kao i u onima, u kojima se obraća na akademske krugove. Ali osobito obširno razpravlja o spoznajnim problemima u knjigama, što ih je napisao poslie godine 1935. Naročito u 1. svezku djela Religija i filozofija, noetički problemi zapremaju gotovo polovicu čitave knjige. Ipak je profesor Zimmermann sve od početka noetičke probleme povezivao s problemima ostalih filozofijskih područja. Već u prvom izdanju Opće noetike veliku pažnju posvećuje poglavitim pitanjima iz Ontologije, kaošto je princip uzročnosti; psiholožkim problemima, kao o duši; kozmoložkim, kao o prostoru i vremenu; pitanjima o Bogu. Ovo sveobuhvatno filozofiranje ostala je značajka Zimmermannovih djela. Ona dolazi do najjačeg izražaja u djelima iz posljednjih 7 godina: Filozofija i religija, Religija i život, Filozofija života. Ova djela sačinjavaju neku enciklopediju filozofije, povezanu s nadfilozofijom ili s naukom o nadprirodi. Ali svako Zimmermannovo djelo ima svoj posebni vidik, pod kojim prikazuje divni sviet filozofijskih problema i njihovih rješenja. Tako i u svojoj najnovijoj, jubilarnoj knjizi »Nauka o spoznaji« profesor Zimmermann daje putokaz kroz čitavo carstvo filozofije, ali pod posebnim vidikom: svagdje upozoruje na to, kako su svi koliki filozofijski problemi povezani s pitanjima, koja se odnose na spoznaju. Zato je s podpunim pravom svojoj knjizi nadjenuo ime »Nauka o spoznaji«. Tako je mogao i završiti svoju knjigu na najljepši način ovim riečima (str. 210): »Čitalac je počeo kod samoga sebe, kod svoga »ja«, — da završi kod Onoga, koji je najviši predmet filozofije. Možemo se dakle baviti filozofijom o Bogu — i to ne bez izgleda na uspjeh, na spoznaju istine o Bogu. Mi nismo nesposobni za tu najznatniju istinu života. To nam je pokazala ova knjiga — o istini.

Ona je time ujedno knjiga o životu; — jer je filozofija izvor života, a filozofija je, po Aristotelu, znanost o istini. Od Sokrata, koji je u spoznaji istine gledao krepost i sticanje posmrtnog blaženstva; pa od Platona, koji je u istini nazrijevao Božje podrietlo; i od Aristotela, koji je upućivao svoje učenike, neka budu zahvalni za istinu, koja nas vodi u Božansku besmrtnost; pa od Cicerona, koji filozofiju smatra voditeljicom i učiteljicom života i kulturom duha — i tako sve do danas teže najbolji umovi za spoznajom istine. U težkoj krizi današnjice samo je Istina onaj put, kojim je čovjek kadar postići neprolaznu vriednost ili smisao života«. Neka se što savršenije izpuni ova želja našeg filozofa po milosti Onoga, koji je upravljao njegovim životnim radom, da donese najobilniji plod za najviše interese Božje i ljudske.

Franjo Šanc D. I.

Dr. Andrija Živković: KRŠĆANSKE KREPOSTI (uobće, a bogoslovske i stožerne napose). — Narodna tiskara u Zagrebu, Kaptol 27, Zagreb 1942. 8°, str. XII + 420.

S veseljem pozdravljamo ovu novu knjigu, koja je izišla iz pera našeg neumornog moraliste. Ona je drugi svezak velikog djela »Katoličko moralno bogoslovlje«. Ovo je djelo plod života, koji je bio izpunjen najpožrtvovnijim radom za najviše interese katoličke Crkve i našeg hrvatskog naroda. Kao profesor morala već dugi niz godina uvodi kandidate svećeničkoga staleža u teoriju i praksu ove znanosti, koja upravlja kršćanskim životom. Mnogo je godina uzorno vršio službu akademskoga propovjednika. Rado se odazivao molbama, da kod raznih tečajeva i drugih zgoda drži predavanja o temama iz moralnoga područja za naobraženo slušateljstvo. Mnogo je godina uređivao Bogoslovsku Smotru. Napisao je dugi niz razprava i monografija o raznim pitanjima morala, osobito onima, koja iziskuju svietla u razpravama i sumnjama našeg vremena. Bio je i Rektor našeg hrvatskog sveučilišta u najteža vremena i tako dobio najdublji uvid u život akademskih krugova sa svim njihovim potežkoćama i potrebama i idealima. Tako je nakupio u svojoj duši golemo bogatstvo izkustva i znanja. Ovo je svojim djelom »Katoličko moralno bogoslovlje« ovjekovječio i učinio svima pristupačnim, da svi mogu iz njega crpsti korist, svietlo u sumnjama, sigurnoga vodiča na putu kršćanskoga života, ne samo dužnosti, nego i savršenstva. Ovo je naime velika odlika djela našeg moraliste, što se nije ograničio na izpitivanje dužnosti i izbjegavanje grieha, nego pokazuje i sjajni ideal onoga života, koji teži za savršenstvom, kakvo nije predmet dužnosti. A opet svagdje jasno označuje granicu između dužnosti i savjeta. Zato će ovo djelo upotrebljavati s najvećom korišću svi slojevi čitatelja, i oni, koji pitaju samo za svoje dužnosti kao i oni, koji bi željeli osim svojih dužnosti još više učiniti i žrtvovati. Ovo je djelo ne samo dio, nego čitavo kršćansko moralno bogoslovlje. Ali ne samo bogoslovlje, nego i filozofija je moralnoga života. Kaošto Sv. Toma svagdje povezuje teologiju s filozofijom, tako i naš moralista. Zato svagdje izpituje, što o nekom problemu naučava i filozofija i teologija. I jednu i drugu nauku crpe iz prvih vrela, koja vjerno i navodi. Tako čitatelj dobije dubok uvid i u literaturu, i to bogatu literaturu, staru klasičnu, i noviju i najnoviju, stranu i domaću, filozofsku i teoložku. Progovaraju nam auktori, kojih se glas čuje po čitavom svietu, ali i takvi, kojih glas ne dopire preko granica naše domovine. Veoma dobar dojam čini, što profesor Živković budnim okom prati i uvažuje sve, što se zbiva ne samo u susjedstvu i u dalekom svietu, nego i kod kuće, kod nas. On brižno bilježi rieči naših biskupa, članke naših časopisa, izdanja naših pisaca. Tako nam otvara širok pogled i na prošlost i na sadašnjost moralne znanosti, moralne filozofije i teologije.

Pisac je dao ovomu drugomu svezku svoga djela naslov Kršćanske kreposti uobće, a bogoslovske i stožerne napose«. Čitavu je naime građu posebne moralke podielio na dva svezka. Prvi od njih posvećuje čitavomu sistemu kreposti, prirodnih i nadprirodnih. Prirodne su kreposti stožerne, koje spominje već Platon, a Aristotel je njihov sistem prikazao na najsavršeniji način u svojoj Etici. Nadprirodne su bogoslovske kreposti. Ali i stožerne

su kreposti u mnogočem povezane s nadprirodnim elementima. Pisac najpomnije izpituje sve elemente i prirodnog i nadprirodnog reda. Zato je ovaj svezak o krepostima plod harmoničkog sudjelovanja filozofije i teologije, kakvo se inače riedko nalazi. Svatko će ovaj prikaz čitavog sistema kreposti čitati s velikim užitkom i rado se opet i opet povratiti raznim odlomcima. Pisac je u posebnom poglavlju prikazao socialne kreposti, kako to odgovara osobito našemu vremenu, koje toliko ističe socialne ili družtvovne dužnosti. Među socialnim krepostima zauzima častno mjesto zahvalnost. Jamačno svatko, koji će se služiti djelom profesora Dra. Živkovića, biti će i njemu zahvalan, što je napisao za naš hrvatski narod takav prikaz »Katoličkoga moralnoga bogoslovlja«, koji je urešen svim odlikama klasičnoga djela.

Franjo Šanc D. I.

P. Michael Brlek OFM, DE EVOLUTIONE IURIDICA STUDIORUM IN ORDINE MINORUM (ab initio Ordinis usque ad annum 1517). Dissertatio ad gradum Doctoratus obtinendum exhibita. Dubrovnik 1942. 8⁰, str. 112.

Kako pisac napominje, ovu je disertaciju napisao, da postigne doktorat na juridičkom fakultetu franjevačkoga sveučilišta u Rimu. Bila je doista i odobrena. Time je izpitna komisija izjavila, da ova disertacija odgovara zahtjevima, koje Crkva stavlja na takvu radnju (Deus scientiarum, Art. 46): »Mora biti dokazom, da je kandidat sposoban za znanstveno iztraživanje, i mora biti koristna za napredak znanosti«. Mi smo novomu Doktoru zahvalni, što je odabrao ovu temu. Tako smo dobili uvid u razvitak zakonodavstva o studijama u franjevačkom redu, barem do g. 1517., kad se franjevački red juridički razdielio. Na temelju obsežnog proučavanja vrela i literature pisac prikazuje u prvom poglavlju zanimljivu sliku organizacije studija u pojedinim redovničkim konventima i provincijama, kao i na redovnickim generalnim studijima. Vidimo, da je franjevački red u tome sliedio primjer sredovječnih sveučilišta. U drugom poglavlju dobivamo sliku intelektualnih i moralnih vrlina, koje franjevacki red traži od svojih đaka, i kakav redovnički život treba da provode. U trećem poglavlju saznajemo, koje su bile razne vrste profesora, kako su se spremali na svoje zvanje, koje su bile njihove dužnosti, koji su bili njihovi privilegiji. Ova je disertacija veoma koristna za poznavanje znanstvenoga života u franjevačkom redu, koji zauzima tako častno mjesto u znanosti ne samo srednjeg, nego i novog vieka.

Franjo Šanc D. I.

Eugen Kornfeind — Stjepan Kramar, VELIKI KRŠĆANSKI NAUK. — I. Dio. Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tisakre. Zagreb 1942. 8⁰, str. 160 Ciena 35.— Kn.

S velikim veseljem uzimam u ruke ovu knjigu, koju su sastavili naši stručnjaci u katehetici i pedagogici. Knjiga je plod dugogodišnjeg proučavanja i praktičnog vježbanja i opažanja kateheta, koji s najvećim oduševljenjem posvećuju sve sile svojoj idealnoj službi. U ovoj knjizi ujedinjuju sve odlike prijašnjih katekizama s novim, ili zapravo najstarijim načinom prikazivanja vjerskih istina. Prijašnji su katekizmi, koji su se upotrebljavali u našim školama, sadržavali gotovo isključivo sistem definicija i drugih obrazaca. Mogao je spretan i oduševljen kateheta i takve abstraktne formule zanimljivo protumačiti i primieniti na razne životne prilike. Ali svakako će način, kojim se služe pisci ovoga Velikoga kršćanskoga nauka, veoma olakšati postizavanje onoga ideala, za kojim teži svaki kateheta. Katekizam biti će tiesno povezan s životom te pobuđivati veselje. Pa opet sadržaje i one definicije i obrazce, koje smo učili u prijašnjim katekizmima. Ovaj novi Veliki Kršćanski nauk rado će nesamo u školi slušati, nego i kod kuće čitati. Dapače i odrasli s veseljem će posegnuti za katekizmom, kakva nisu imali u svojoj mladosti. Zato od srca hvala našim piscima, što su nam dali ovaj novi katekizam, i želim, neka obilno blagoslovi njihov idealni rad Onaj, čiju nauku tako liepo tumače i preporučuju i uvode u život.

Franjo Šanc D. I.

Josip barun Neustädter: BAN JELAČIĆ i događaji u Hrvatskoj od godine 1848. Knjiga I. Izdao H. I. B. Z., Zagreb, 1942., 290 str.

Kroz pore našeg vremena prodire sve više izpravno shvaćanje o značenju narodne prošlosti. Neka magična sila, dosad odveć zapretana, izvlači iz minulosti naše tako dirljiva svjedočanstva, tolike važne izjave o narodnom životu, naprezanju i nadanju. Bibliografski Zavod sam izdao je par dragocjenih kulturnih djela sve do našeg vremena premalo poznatih i premalo izkorišćenih. Otvorio je — nije to pusta metafora — otvorio je izvore pisane prošlosti, pred očima nam je raztvorio život, odkrio splet misli, niz događaja i čislo djela. Tako smo sami postali svjedocima neizcrpljene i — hvala Bogu! — neizcrpive narodne dinamike.

Dok je u Brlićevim »Pismima sinu« uhvaćeno kroz periskop ličnog proživljavanja uzko obzorje obiteljskih odnosa i dodira s bližom stvarnošću; dok su »U dragom kraju« strani pisci iznieli svoja topla razmatranja o »našoj maloj, dragoj Kroaciji« (Žanko) i njenom stanovničtvu — ovo djelo o Banu Jelačiću vodi nas u tužni i zamršeni prošli viek narodne poviesti, u odlučnu i prekretnu epohu hrvatskog razvitka.

Barun Neustädter, živeći 35 godina u našim stranama, prepun veza s najodličnijim ljudima svoga vremena, portretirao je u ovoj knjizi silu osoba, uklopivši njihove likove u mozaik hrvatskog života četrdesetih godina. Obazrevši se mimogred s nekoliko rieči na kulturno stanje, koje u to doba vrije i širi se domovinom u sve jačim talasima duboke narodne težnje, Neustädter je u prvom redu oslikao političke prilike, veze i osobe, imajući stalno pred očima kao cilj: pregled političkog života u Hrvatskoj.

Možda je vrhovna vriednost knjige lični pogled na pojedine ljude — nosioce ondašnjeg javnog života. Preko baruna Neustädtera upoznajemo se s genialnim, ali častohlepnim i vlastohlepnim duhom Gajevim; s neodlučnošću ministra baruna Kulmera; s junačkim, ali odviše austrofilskim i slavofilskim značajem slavnoga Bana Jelačića. A ne bi čovjek u prvi mah ni pomislio, što znači za izgradnju narodne povjestnice podpun ili krnj značaj čovjeka pojedinca. U ovoj knjizi o Banu Jelačiću možemo baš to promatrati.

Da je, recimo, Gaj bio skromniji u ličnim zahtjevima; da je Ban Jelačić bio i prema Beču nepopustljiviji i prema Srbima rezerviraniji; da su ostali »našinci« bili složni u osnovnim načelima gledom na narodno dobro, Bog dragi zna, kamo bi nas bila odvela naša »zlehuda narodna sudbina« (Matoš). Ne bi li tolike domovinske žrtve onih godina (1843—1848) urodile blagoslovenijim plodom, nu što je bio Bachov absolutizam i kobna nagodba šestdesetih godina? Ne bi li se Hrvatska pripravnije odazvala pozivu dvojice odanih sinova — Kastora i Poluksa na poviestnom nebu, Kvaternika i Starčevića, koji su zasjali jače od Ilirske Danice? Sigurno je, da je Ilirska Danica odsievala prejakim slavenskim svietlom, dok su Stari i Kvaternik propustili kroz svoje duše sjaj naše zemlje i naših ognjišta.

Ipak — badava sakrivati — prema ovom nam je prikazu Ban Jelačić simpatičan. On je stvarno bio ponesen voljom Naroda i brojnim je djelima izvrstno odplatio izkazanu narodnu ljubav. Katastrofa, koja se u revolucionarnom dimu nadvijala nad uzdrmanu carevinu, pa i nad Hrvatsko Kraljevstvo, razbila se o Jelačićeva i hrvatska prsa. Jelačić je spasio monarhiju i od vanjskog i od nutarnjeg sloma (Italija, Madžarska). U ovoj knjizi prikazana je samo priprava za te najodlučnije časove Jelačićeva života. Knjiga završava s predvečerjem odsudnih bitaka. Za razdoblje druge etape narodnog osvješćivanja (1843—1848) to je prvorazredno dokumentarno djelo.

Knjiga je pisana u austro-hrvatskom duhu. Jedva će se itko tome začuditi, kad zna, da je pisac austrijski carski general. Nu mi si tu lako pomažemo na taj način, da s čitava prikaza oljuštimo naslagu dvorske uslužnosti i čvrsto se zagledamo jedino u srž hrvatske narodne problematike.

Djelo je, uzeto u cjelini, pisano i objektivno i zanimljivo, a za vojničke podatke upravo stručno. Željno očekujemo, da nam Bibliografski Zavod što prije izda i ostale knjige Neustädterovih memoara u ovako tečnom prievodu i ovako liepom izdanju.

M. Š.

Racine: FEDRA — preveo Tomislav Prpić, izd. H. I. B. Z., Zagreb, 1942., 100 str., Kn 80.—

Prevedena je evo po drugi put na hrvatski možda najbolja Racineova drama. Može se reći — majstorski. G. Prpić, uzevši kao ritmičku podlogu jambski četrnaesterac, (a ne 13-erac, kako u predgovoru tvrdi dr Čepulić), jedrim je jezikom pretočio nedostiživo zvonke Racineove stihove na naš jezik. Klasični odlomci tragedije, kao Fedrino očitovanje Hipolitu i Teramenova izpovied o Hipolitovovu tragičnom svršetku, mogu poslužiti kao uzor hrvatske prievodne književnosti.

Ako je išta reći o samoj tragediji, onda stojimo nepokolebivo uvjereni, da Fedra nije janzenistička drama. U njoj se odražava vječno ljudski problem ljubavi — ljubavi tragične i osvetljive, nemirne i zlokobne, ali ljudske. Nu, Fedra je ipak, čini se, tragedija bez dovoljnog rješenja. Nakon toliko ogavnih zločina, koji su potekli izravno ili neizravno iz kraljičina srdca, nju ne stizava gotovo nikakva kazna. Smrt, kojom svršava posljednji prizor, bila je par puta unapried javljena kao naravna. Druga su lica, naprotiv, teže pogođena, a njihove nesreće nedovoljno opravdane.

Oprema je knjige ukusna, malko mrka, ko što i dolikuje tragediji, i veoma solidna.

Olinko Delorko: ZGODE POREMEĆENE SREĆE — izd. Mat. Hrvatska., Zagreb., 1942. — 139 str.

Neću reći, da je knjiga loša. Bože sačuvaj! Nađe se u njoj krasnih, toplo izpisanih stranica. Ima više pasusa saljevenih od najčistijeg metala — poezije. Ima zamjerno profinjenih pogleda, doživljaja prvorazredno oslikanih. Ima toga.

Ali, znate, to vam je »mélange«. Pisac je stavio podnaslov: Uspomene i zapažanja. Nisu to izključivo pripoviedke, niti opisi, niti prikazi, niti ocjene. Sve se te vrste pisanja trajno ulančavaju bez pravoga sistema i bez dovoljne povezanosti. Pa i bez — dovoljnog sklada.

Najbolje su valjda stvari — lični doživljaji. Uz bistrinu gledanja pjesnik je sabrao sve nianse tonova i boja, da čovjeku dočara jutarnja, podnevna i večernja viđenja. Kroz poglede na more i kršnu prirodu prosipa se svietlo duboko umjetničke duše.

Slabiji su prikazi iz literature. Jedva da se tu i tamo pojavi snažnija linija suda, važniji pronalazak ili kombinacija zbivanja.

Nikako nisu bolja pjesnikova »filozofska« razmatranja. Neki prikriveni estetski subjektivizam i slaba osnovanost životnih principa — ni izdaleka ne rješavaju krvavih obćeljudskih problema. Da je u tome mudrovanju ovdje ondje varnula pokoja liepa misao — nema sumnje.

Moralna je crta ove knjige — krivulja. Tu se opisuje koješta i manje dozvoljeno. Neka potajna, kako bismo je nazvali? adoracija ljepote — izklesana u senzualnim nagibima muzike, literature, ženskosti... ovija mnoge prikaze. Fantazija »Željeznička postaja« baš je tipično senzualno maštanje.

I još nešto. Bezprekidno naglašavanje estetike, ljepote i službe liepome, dojadi. Kaže se, da je liepo »varietas in unitate et unitas in varietate«. Da je pisac i sam pri sastavljanju knjige malko više na to pripazio, bolje bi opravdao vječna estetska načela.

● *Ocjenu ostalih djela, koja je uredničtvo primilo, donijet ćemo po mogućnosti u sliedećem broju.*

»ŽIVOT« izlazi 4 puta godišnje na 80 stranica. — UREDNIK: Ivan Kozelj Đ. I. — IZDAVAČ I VLASTNIK: Kolegij Družbe Isusove u Zagrebu - I. Nikolić D. I. TISKARA »Glasnik«, I. Nikolić D. I.

UREDNIČTVO JE PRIMILO:

Hrvatska proza XX. stoljeća, I. dio, uredio Milan Begović, predgovor napisao M. Potez, izdala Naklada A. Velzek, Zagreb 1943.
Ernst L. Löhndorff: Amineh, preveo A. Bišćan, izdala Naklada A. Velzek, Zagreb 1943.
Aleksis Kivi: Sedmero Braće, prevela L. Premužić, izdala Naklada A. Velzek, Zagreb 1942.
Zdenka Jušić-Seunik: Jedna žena, izdala Naklada A. Velzek, Zagreb 1942.
Fogazzaro Antonio: Mali starinski svijet I. i II. dio, preveo I. Lendić, Matica Hrvatska, Knjižnica svjetskih pisaca, knj. 4-5, Zagreb 1942.
Molière: Izabrane komedije, preveo Slavko Ježić, Matica Hrvatska, Knjižnica svjetskih pisaca, knj. 6., Zagreb 1942.
Slavko Kolar: Ili jesmo ili nismo, Matica Hrvatska, Zagreb 1942.
Slavko Kolar: Mi smo za pravicu, Matica Hrvatska, Zagreb 1942.
Zbornik hrvatskih sveučilištaraca 1942., Matica Hrvatska, Zagreb 1942.
Znanje i radost, Enciklopedijski zbornik, knjiga I, H. I. B. Z., Zagreb 1942.
A. Sergejević Puškin: Priča o caru Sultanu i o zlatnom pietliću, preveo Tomislav Prpić, izdao H. I. B. Z., Zagreb 1943.
Jozef Hronsky: Zlatna Kiša, preveo Josip Nikšić, izdao H. I. B. Z., Zagreb 1943.
Elin Pelin: Jan Bibian, preveo Joža Živković, izdao H. I. B. Z., Zagreb 1943.
Angel Karalijčev: Anica, preveo Asen Mikcev, izdao H. I. B. Z., Zagreb 1943.

NAKLADA »KNJIŽNICE ŽIVOTA« ZAGREB

G. Bernoville - Nikolić I.: **ISUSOVCI**
UTEMELJITELJ, SVRHA I CILJ REDA
Ciena: mekovez Kn 80.—;
ukoričeno: razprodano!

A. Bangha D. I. - B. Strižić D. I.: **SVIET I NADSVIET**
VRIEME I VJEČNOST, SVIET I BOG
Ciena: mekovez Kn 40.—;
ukoričeno: razprodano!

K. J. Campbell - Dr. P. Čule: **POVIEST ISUSOVAČKOGA REDA**
I. DIO:
Ciena: mekovez Kn 65.—;
ukoričeno Kn 90.—.
II. Dio:
Ciena: mekovez Kn 80.—;
ukoričeno Kn 105.—.

Dr. Franjo Šanc D. I.: **POVIEST FILOZOFIJE**
I. DIO:
FILOZOFIJA STARIH GRKA I RIMLJANA
Ciena: mekovez Kn 90.—.

Predplatnici svih izdanja Knjižnice Života dobivaju ih sa 15% popusta! Dovoljno je javiti Upravi, da se želi biti stalnim predplatnikom. Predplatnicima se šalju sva izdanja odmah čim izađu iz štampe, bez posebne naručbe.

»KNJIŽNICA ŽIVOTA«, ZAGREB I/147, PALMOTIĆEVA ULICA 31